

Magyar–szláv együttélés a kora Árpád-korban Helynevek, írott források, régészet

A magyar kutatás a magyar honfoglalást hagyományosan olyan nagyszabású népmozgásnak tekinti, amelynek során a Kárpát-medence népességének legnagyobb része kicserélődött, és a korábbi lakosság helyébe magyar népesség költözött. Ez a felfogás KNEIEZSA ISTVÁNNak a modern helynévkutatás alapjait megteremtő munkáin alapszik (1938/2000, 1943–1944/2001). KNEIEZSA hangsúlyozta, hogy a magyarság által megszállt terület — minden szláv szörvány ellenére is — lényegében magyar nyelvűnek tekinthető (1938/2000: 452). Ugyanígy vélekedett korai helynévanyagunkat az 1970-es évek közepén nagy alaposággal újra feldolgozó KRISTÓ GYULA is: „Ennek a felfogásnak feltétlen bizonyosságot szolgáltató példája, hogy a Kárpát-medence korai földrajzi nevei nagy (vagy döntő) többségükben csak a magyarság névadásából vezethetők le.” (1976: 7). Az újabb kutatás rámutatott azonban arra, hogy a korábbi felfogással szemben a 9. század előtt a Kárpát-medencében élt népességek jelentős számú Árpád-kori továbbélése valószínűsíthető, amely tény a helynévanyag újra vizsgálatát mindenképpen indokolja (OLAJOS 1969, 2001, SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, SZENTPÉTERI 1997, SZŐKE B. 1979, 1993, 1994, 1996a, 1996b, TOMKA 1994, 1997a, 1997b).

A hagyományos felfogás felülvizsgálatát KRISTÓ GYULA kezdeményezte. KRISTÓ 2000-ben megjelent munkájában joggal figyelmeztetett arra, hogy az 1938 óta eltelt 62 év során KNEIEZSA munkáját csak felhasználták; tovább senki sem fejlesztette, megállapításait az újabban megismert tudományos eredményekkel senki sem szembesítette (2000: 3). KRISTÓ a következő szempontok alapján bírálta KNEIEZSA megállapításait: „Már közel két évtizeddel ezelőtt erős gyanú élt bennem, hogy a Kniezsa-féle térkép — még erős megszorításokkal is — csak a XI. század végi etnikai állapotok bemutatására alkalmas, amikor már hosszabb idő óta bizonyosan éltek ott magyarok, akiktől a terület magyar helynévanyaga származik.” KRISTÓ — mai ismereteink tükrében — joggal bírálta felül KNEIEZSA történeti bizonyítékait, a honfoglaló törzsek szállásterületének HÓMAN BÁLINT által megállapított elhelyezkedését, az Árpád-kori magyar határvédelemről KARÁCSONYI JÁNOS által végzett kutatásokat (KRISTÓ 2000: 5–6). Ugyanez a helyzet a ma már idejélmúlt régészeti bizonyítékokkal is, amelyek HAMPEL és ROSKA kutatásain alapultak (KRISTÓ 2000: 10). KRISTÓ alapproblémának tartotta, hogy

a KNEZSA által felhasznált okleveles anyag túlságosan nagy időtávlatot foglal magába: az 1001 és 1121 közötti 120 évet: „Ennyi idő alatt nyelvcsere mehet végbe, vagyis a nyelvi viszonyok teljesen átalakulhatnak, azaz e 120 év adatait aligha lehet közös nevezőre hozni.” (KRISTÓ 2000: 7). Végkövetkeztetése: „Magyarország helynévanyagának szembeszökő magyar jellege” (KNEZSA 1938/2000: 455) csak a 11. század végére igaz, ezzel szemben: „A vizsgálathoz igénybe vett, döntően nyelvi adatok alapján az derül ki, hogy a 11. század első évtizedeiben a Kárpát-medencében a számra legnépesebb csoportot a szláv nyelven beszélők tették ki.” (KRISTÓ 2000: 41). KRISTÓ számos tanulmányban, illetve monográfiában vizsgálta meg nagy alapossággal e problémakört. Bár feldolgozása több rész tanulmányra oszlik, azok mindegyike hasonló logika mentén, rendszerszerűen dolgozza fel a vizsgált témát (1993, 1995a, 1997, 2003b). Elemzése mind egészében, mind részleteiben számos kérdést vet fel, amelyeket mindenképpen szükségesnek látszik áttekinteni, tekintettel megállapításainak nagy horderejére a magyar etnogenezist és a magyar településhálózat kialakulását illetően. Jelen munkámban a felvetődő kérdések részletes bemutatására, és — nyilvánvalóan nem a véglegességre törekvő — megválaszolására teszek kísérletet. Alapkérdésem megegyezik a KRISTÓ által felvetéssel, azzal tudniillik, hogy a helynév milyen esetekben és milyen mértékben lehet alkalmas az ott élők nyelvi hovatartozásának megállapítására?

1. A névadók nyelvi viszonyainak tükröződése a helynévanyagban

A magyar helynévadás kialakulásának vizsgálatakor elvi problémaként merül fel, hogy a helyben talált steppei eredetű, zömében vélhetően török nyelvű avar és a vele együtt élt különböző eredetű szláv népségek helynévadása milyen mértékben élhetett tovább a magyar honfoglalás után, névadásuk nyomai fellelhetők-e az okleveles helynévanyagban?

KRISTÓ a magyarok életmódját az egész 10. század során nomádnak határozta meg, úgy látta, helyneveik letelepülésükkel párhuzamosan, csak a század végén kezdtek kialakulni (1995a: 205–206, 1997). Ezért a személynévből formáns nélkül alakult helyneveket nem tekintette magyar névadásúnak, hanem a helyi lakosság névadásához kötötte: „A személynévi eredet gyanújába vont, általunk tárgyalandó helynevek a névadás korai szakaszából valók, olyan korai időben jegyezték le, amikor a magyarok még alig három emberöltő óta éltek csak a Kárpát-medencében.”, s „a személynév viselője »karnyújtásnyira« (emlékezethatáron belül) élt, s a személy török illetve szláv neve pontosan annyira etnikumjelölő, mintha egyenesen köznévből, azaz személynévi lépcsőfok közbeiktatása nélkül jött volna létre a földrajzi név.” „Ha szláv vagy török eredetű nevet viselő személy nevéből alakult puszta helynév a 13–15. század folyamán bukkan fel, ez az eljárás indokolható, hiszen nem lehet tudni, hogy a névadó mikor élt, és a

névadás mikor történt. 1000–1010 körüli adatok esetén azonban ez aligha megengedhető eljárás. Ilyen esetekben ugyanis teljesen egyértelmű: a szláv, török személynevet a magyarok nem adhatták a 8–9. században a településnek, hanem csakis a honfoglalást követően, vagyis valamikor 900 után, amikor maguk is megjelentek a térségben, de ekkor a névadó személy szláv, török neve egyszerűen etnikumjelölő is volt.” (KRISTÓ 2000: 16–17).¹

A fentiekben kifejtettek alapján KRISTÓ első körben a 11. század elejéről származó okleveles helynévanyagot vizsgálta meg az egykorú etnikai helyzet tisztázása érdekében: „Összesen tehát 51 későbbi és mai település Szent István kori elődjét, annak fennállását lehet a kortárs hiteles források alapján kimutatni.” (KRISTÓ 2000: 15). Ezek közül eredményei szerint 17 (36%) magyar, 21 (45%) szláv, 7 (15%) török és 2 (4%) német névadású (i. m. 19). Második körben a Szent István korában nagy valószínűséggel létezett várispánságok, püspökségek és kolostorok neveit fogja vallatóra. A várispánságok közül 10 (37%) magyar, 12 (44%) szláv, 4 (15%) török és 1 (4%) német. A továbbiakban „kísértetiesen a korábban már tapasztalt arányok jelentkeznek”: a püspökségek közül 3 magyar (Csanád, Eger, Győr), 4 szláv (Bihar, Pécs, Vác, Veszprém), 2 pedig török (Esztergom, Kalocsa) (i. m. 21). A monostorok közül a következők biztosan léteztek Szent István korában: (Pécs)Várad, Szent Márton (Pannonhalma), Bakonybél, Zalavár, Tornova (Somlóvásárhely), Zobor, Marosvár. A *Várad* név egykorú forrásban nem szerepel, a számításba jövők közül Bél magyar vagy szláv, Tornova és Zobor szláv névadású, a Zala és a Maros szláv közvetítésű a magyarban (i. m. 22).

KRISTÓ ezek után a Szent István halálát követő időszak okleveleit vizsgálta, amelyek részletes helynévanyaga az etnikai viszonyokra nézve már alaposabb információkat nyújt. Elsőként az 1055. évi Tihanyi alapítólevélről állapította meg, hogy „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő, mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településeken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el. [...] Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szemben” (2000: 23). Az 1061-es Zselicszentjakabi alapítólevélben a biztosan a Dél-Dunántúlra lokalizálható helynevek közül az egyetlen magyar a Kapos folyó neve, míg a többi helynév nagyrészt szláv: „Dél-Somogyinak tehát a 11. század első felében nagyrészt szláv lakossága lehetett.” Szabolcs, Szatmár és Zemplén korai etnikai viszonyairól az 1067 körüli százdi alapítólevél alapján a következő megállapításra jutott: „A szláv toponímia gyakorta váltakozik a magyarral, és nagyjából azonos számban

¹ Eljárása bírálatára lásd HOFFMANN–TÓTH 2016.

fordul elő.” (i. m. 24). Az 1075. évi Garamszentbenedeki alapítólevél a Tisza Szolnok és Csanytelek közé eső szakaszát, valamint a nyugati Felvidék helyneveit mutatja be. KRISTÓ a Tisza vidékén egyenlő arányú szláv és magyar népséget, a nyugati Felvidéken némi szláv túlsúlyt állapított meg (i. m. 25). A szláv népesség kimutatásakor nagy hangsúlyt helyezett a pusztá személynévből keletkezett helynevekre: „Amikor Veszprém elnyerte nevét, nyilván egy személy nevét ruházták a településre.” Ez a szláv „személynév önmagában vált helynévvé, a névadók magyarok (esetleg törökök?) voltak, viszont a településen szláv ember (alkalmasint szláv népcsoport) élt.” (i. m. 16–17). Csongrád környékének helyneveire szláv–magyar kettősség jellemző: „A település- és határrésznevek jórészt szláv és török eredetűek [...] igaz jobbára személynévi áttételen keresztül”. Végkövetkeztetése: a 11. század első harmadában a Kárpát-medencében „A magyar és a szláv településnevek nagyjából egyenlő arányban lehettek (néhány területen azonban enyhe szláv túlsúly figyelhető meg)” (i. m. 25–26).²

KRISTÓ tehát korai okleveleink helynévanyagának nyelvi hátterét az etnikai arányokkal közvetlen párhuzamba állította. HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA viszont arra mutatott rá, hogy a vizsgált 11. század eleji oklevelek korának nyelvi viszonyaira nem adhatnak felvilágosítást az annál akár egy évszázaddal is korábban keletkezett nevek, holott KRISTÓ egy évszázadnyinál jóval nagyobb pontossággal kívánta meghatározni a népségségi arányok időbeli változásait (HOFFMANN–TÓTH 2016: 298). A Tihanyi alapítólevél *Castelic* vagy *Lupa* helyneveinek esetleges szláv névadása nem zárja ki a magyarok általi használatukat 1055-ben, a *Castelic* név hangtani szempontból inkább magyar nyelvhasználatot jelez, a *Lupa* eredete pedig teljesen bizonytalan. A *Bolatin* ~ *Balatin* viszont biztosan magyar névhasználókra utal, mert szlávul *Blatin*-ként szerepelne. Maga a *Tihany* név pedig — lévén csak a magyarra jellemző pusztá személynévi névadás eredménye — csak akkor lehetett szláv nyelvi használatú, ha átkerült a szláv nyelvekbe is. Az *Uluues megaia* név előtagjában egy török eredetű lexémával, utótagjában pedig egy szláv eredetű szóval, ámde magyar nyelvi szerkezetben aligha lehet kétnyelvűsége utaló kifejezés. A névadás és a névhasználat szempontjából is kizárólag magyar nyelvűekhez kapcsolható, nem lehet török vagy szláv, így etnikai következtetést is csak ennek figyelembevételével vonhatunk le belőle. Vegyes nyelvű területeken a nevek jelentős része semmiféle eltérést nem mutat az egyes nyelvekben, csak a helynevek egy részében fogható meg elkülönítő nyelvi kritérium, ami erősen korlátozza a helynévi szórványok ilyen jellegű felhasználhatóságát (vö. HOFFMANN 2007: 98–99, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 162–180).

² A névadók etnikai hovatartozásának a helynevekből történő megállapításának nehézségeire lásd KOVÁCS É. 2017, a Szent István nevére hamisított oklevelek nyelvtörténeti értékére pedig SZŐKE M. 2016.

KRISTÓ komoly súlyt helyezett a puszta személynévből alkotott helynevekre, amikor több esetben a szláv eredetű személynévből származó helynevek alapján szláv népességet feltételezett az adott település környezetében. Eközben azonban a névadás magyar mivoltát is leszögezte, ami a szláv népesség egykorú jelenlétét bizonyíthatatlanná teszi. A településnév és a névadók viszonyának tisztázása elengedhetetlen az etnikai hovatartozás mérlegelése során. A szakirodalom a települések névadóit elsősorban az elnevezett település környezetében élőkkel azonosítja. Így vélekedett MOÓR ELEMÉR és újabban KRISTÓ is. Álláspontjuk szerint a helynév a legtöbb esetben a névadó környezet, a szomszédok etnikumát minősíti (MOÓR 1970: 45, KRISTÓ 2003b: 17). Ilyenek például a népnévből keletkezett helységnevek, melyek nevük magyar névadása következtében (*Lengyel, Csehi, Oroszi, Németi*) a névadó környezet magyarságára utalnak. Korábban azonban éppen KRISTÓ bírálta településtörténeti alapon SZABÓ ISTVÁNNak a környezet névadását egyoldalúan hangsúlyozó nézetét (vö. ehhez HOFFMANN 2007: 116). Úgy látta, hogy a zárt természeti gazdálkodás idején, a 10–11. század gyér népességi viszonyai mellett sokkal kisebb volt a szerepe a környezetnek a névadásban, mint a 13–14. század fejlettebb viszonyai mellett, a gyakran költöző falvaknak nem is nagyon lehetett közeli és tartós szomszédsága (KRISTÓ 1976: 9). Aligha jogos eljárás tehát a magyar nyelvterület belsejében feltűnő néhány korai szláv eredetű nevet viselő település alapján szláv névadó környezetre gondolni, ezek távolabbról beköltöző szláv népesség által létrehozott nyelvi szigetek is lehettek. Mindezt figyelembe véve és a török személynévekből keletkezett helynevek török vagy magyar névadásának bizonytalanságát is szem előtt tartva, a Szent István korából adatolt helynevek esetében a magyar/török és szláv helynevek aránya a KRISTÓ által megállapított 36:45-ről 40:40-re, a várispánságok esetében 37:44-ről 60:26-ra módosul. A püspökségi székhelyek esetén pedig a 9 helynévből a KRISTÓ szerinti 3 magyar, 4 szláv helyett 6 magyar/török, 1 szláv lesz az arány.³

KRISTÓ valószínűsítette, hogy az Árpád-kori, nagyrészt késői, 13. századi adatolású Kárpát-medencei helynévanyag nem tükrözi a valódi 10–12. századi etnikai viszonyokat. Érvelése szerint „számos helynév az évszázadok során megváltoztatta Szent István korában viselt nevét (ami az elnevezések kiforratlanságára, eseti jellegére is utalhat), főleg a szláv helynevek esetében nagy a pusztulás. Nyoma sem maradt pl. Dordomestnek, Duldumastnak, Murinnak, Preslavvának, Sobottinnak, Sombótounak, Wisetchának, Zalesének (pedig többségük nem jelentéktelen település volt, hiszen érseki székhely, királyi pénzverőhely és két vár is akadt közöttük), Zemogny esetében pedig magyar tükörfordítása maradt meg. Ez nyilván arra mutat, hogy utóbb a magyarok más nevekké váltották fel ezeket. Ez

³ A Szent István-kori oklevelek helynévi szórványainak elemzési nehézségeire lásd Póczos 2015.

a tendencia arra figyelmeztet, hogy a 11. századra következő évszázadok során a szláv helynevek — főleg egyre inkább magyarrá vált környezetben — gyakran eltűntek, a magyar helynevek viszont dinamikusan gyarapodtak.” (2000: 20). Hozzá hasonlóan már KNIEZSA is úgy vélte, hogy ahol az „ösi szláv lakosság teljesen beolvadt a magyarságba, a szlávhelynév hagyomány [...] megszakadt, vagy teljesen megszűnt” (1938/2000: 406). Másutt egyértelműen szögezte le, hogy mivel a „XIII–XIV. századi források alapján a szlávokon és a magyarokon kívül más népek nyomait kimutatni nem tudjuk, ezek a feltehető X–XI. századi telepek csak szlávnyelvűek lehetnek” (i. m. 415). Valóban számolhatunk a korai helynévanyag tömeges kicserélődésével?

A névtani kutatás egyedül a személynévből formáns nélkül alakult helynevek esetében vetette fel a jelentősebb arányú névváltozás lehetőségét. HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA GYÖRFFYre hivatkozva állapította meg, hogy a javadalmak neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehetett, ami KRISTÓ kritikája ellenére az oklevelezés rendszeressé válása előtti időszakban igen valószínűnek látszik. Legrégebbi okleveleinkben ugyanis feltűnően sok a pusztá személynévi eredetű településnév, de a későbbi századokban is jelentős arányt képviselnek (HOFFMANN–TÓTH 2016: 9–10). Figyelmeztettek arra is, hogy a honfoglalást követően a birtokviszonyok a szóbeli és az írásbeli kultúra határán, fokozatosan, évszázadokon keresztül alakultak ki és szilárdultak meg. A szóbeliség idején a megnevezés a környezetben élők mindennapi érintkezésében hosszú ideig verbálisan is fenntarthatta személy és hely összetartozásának a tudatát (i. m. 14–15, TÓTH V. 2017: 17–19). Még Anonymus korában is élő gyakorlat volt ez a névadási modell, hiszen a Mester az egyes helyek és a honfoglaló személyek összekapcsolásával tudatosan a birtoklás jogát kívánta alátámasztani. A tulajdonjog változásával a helynevek megváltozását dokumentáló számos adatunk a személyhez köthető névadás tudatosságára utal (vö. HOFFMANN 2007: 112–113, TÓTH V. 2017: 106–113, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 18–19, 133, 248–249).

Több dokumentált esete ismert a településnevekkel történt olyan manipulációknak is, amikor az azok által jelölt helyek elbirtoklását kísérelték meg a megszerezni kívánó személy vagy nemzetség nevére utaló névmódosítással (HOFFMANN 2007: 111). HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, hogy ha az általában magyar nyelvű birtokosnak a saját nevét viselte a birtoka, akkor e név létezhetett magyar alakban még akkor is, ha a birtokon élők többsége nem volt magyar. Ha volt a névnek idegen nyelvű alakja is, azt a nyelvi presztízviszonyok következtében nem rögzítették írásban, és e helyzet az idegen nyelvűek fokozatos elmagyarosodásával is együtt járt a legtöbb esetben (HOFFMANN 2007: 115, lásd még HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 162–177). A párhuzamos névadásnak valóban sok

példája ismert vegyes nyelvű területeken, de a magyar nyelvterület belső részeiről alig van erre adatunk.⁴

A Kárpát-medence helynévanyagának nagymértékű megváltozása a 11–13. században a következő esetekben látszik lehetségesnek. Gondolhatunk arra, hogy a birtokviszonyok honfoglalást követő robbanásszerű átalakulása teljesen új településhálózat kialakulását eredményezte, az új települések pedig az új honfoglaló birtokosok személyneveit kapták. Azonban e lehetőségnek ellentmondani látszik, hogy a személynévi településnevek előtagjaként álló személynévek etimológiai rétegei között az egész Árpád-koron keresztül más referáló személynévekkel szemben az egyházi eredetű személynévek mellett éppen a szláv eredetű személynévek voltak meghatározóak. Arányuk csak a 14. századtól indul csökkenésnek, míg a török és német eredetű személynévek folyamatosan tartják korábbi 10–15%-os gyakoriságukat (TÓTH V. 2017: 34–35). Amennyiben a birtokjog biztosítása érdekében tömegesen váltották volna fel a honfoglalást követően a korábbi helyneveket az új birtokosok személynéveiből alakult nevek, aligha éppen a szláv személynévek tömeges és folyamatos használata lenne kimutatható. A honfoglaló népességben a magyar és török etnikum mellett aligha számolhatunk tömegesen szlávokkal. A személynévhasználat ilyen alakulása nyilván összefüggésben lehet a helyben talált szlávokkal, de a szláv eredetű személynévek folyamatosan kiemelkedő számaránya a helyi szlávok asszimilációja ellenére kizárólag a szomszédos szláv népek köréből érkező utánpótlás folyamatosságával magyarázható.

Feltételezhetnénk még az Árpád-kori települések zömének 12–13. századi létrejöttét, amikor a korábbi szláv nyelvű lakosság elmagyarosodva a létrejövő településeket már magyarul nevezte volna meg. Lényegében KRISTÓ is erre gondolhatott, hiszen gyér népsűrűséget tételezett fel a 10–11. században, szemben a sűrű településhálózatot jelző 13–14. századi írott adatokkal. Azonban a régészeti adatok az Árpád-kori településhálózat 8–9. századi előzményeit és nagyrészt folyamatos lakottságát valószínűsítik egészen a 12–13. századi írott forrásokban való megjelenésükig.⁵ A ritka településhálózat hipotézise tehát kizárólag korai írott forrásaink kis számának tudható be. Ugyanazon települések folyamatos lakottsága mellett pedig legfeljebb alkalmi, nem tömeges településnév-cserével szá-

⁴ A Tolna megyei *Kalsár* (1138/1329) szláv–magyar névösszetétel, ahol mindkét névrész 'sár' jelentésű (FNESz.). A Fejér megyei *Ácsteszer* ugyancsak szláv–magyar névösszetétel, amelynek mindkét névrésze 'ács' jelentésű (FNESz.). A magyarázat bizonytalanságára lásd ugyanakkor HOFFMANN–TÓTH 2016: 308.

⁵ A Körös-vidékre lásd SZÓKE BÉLA MIKLÓS írását (1980), a dunántúli Árpád-kori települések és az avar kori temetők kapcsolatát többen is hangsúlyozták (pl. BÓNA 1968–1969: 117, TOMKA 1983: 138). Feltűnően nagy számban kerülnek elő avar kori temetők és települések az Árpád-kor óta lakott fálvak belterületén (vö. ADAM. 437–578).

molhatunk. Országrésnyi területek lakosságának teljes vagy nagymértékű kicserélődését a tatárjárás következményeképpen is feltételezhetnénk. Azonban a lakosság etnikai összetételét alapvetően módosító népességcserére, különösen a Dunántúl esetében (többek között éppen KRISTÓ érvelése nyomán) nem gondolhatunk.⁶ A leginkább elpusztult alföldi területekre ráadásul elsősorban kunok települtek, nem pedig szlávok. Semmilyen adat nem támogatja tehát a 11. században lakott települések folyamatosságának tömeges megszakadását a 13. század közepéig, így a helynevek tömeges megváltozása sem valószínűsíthető. KRISTÓ maga is kiemelte, hogy az általa vizsgált helynevek „igen egyenetlenül oszlanak meg a Kárpát-medencében, nagy többségük a Dunántúl északi és középső részén összpontosul, s alig egy-kettő lépi át (akkor is szinte csak alig) a Duna vonalát. Hatalmas területek tátonganak üresen, források fényétől be nem világítottan a Szent István kori Magyarországon.” (2000: 20). Emellett a felsorolt, későbbi forrásból nem ismert szláv helyneveket vagy lokalizálni nem tudjuk (*Murin, Preslavva*), vagy helyhez kötésük bizonytalan (*Sobottin*), feltehető kettős, magyar és szláv névadás (*Földvár ~ Zemogny*), esetleg szláv mivoltuk is kérdéses (*Sombótou, Zalesi*).⁷ Mivel nem dönthető el, hogy ezek a magyar nyelvterület belsejében vagy a szélein helyezkedtek-e el, a belső területek egykori szláv nyelvűségének bizonyítására nem alkalmasak, kis számuk sem támogat egy ilyen feltételezést.

Mint láttuk, a KRISTÓ által vizsgált szláv nevű települések közül többnek is fontos állami szerepe volt a 11. század elején. Ismerve Magyarország szláv és német szomszédságát, éppenséggel nem meglepőnek, hogy ezeknek, Esztergomnak, Fehérvárnak vagy akár Győrnek e népek nyelvében is megvolt az egykorú neve. Nem egy esetben alkalmi elnevezésről lehet szó, amit egyébként KRISTÓ maga is elképzelhetőnek tartott. Ezeket természetesen nemcsak a hazánkba érkező külföldiek használhatták, hanem az ekkoriban szinte teljesen idegen, szláv, német származású püspöki kar, illetőleg a jórészt szintén idegen ispánok és a velük együtt érkezett népes kíséret, írástudók, szolgasereg is. Az idegen kíséret pedig az éppen a közreműködésükkel kialakulóban levő magyarországi „városok”-ban a lakosság döntő többségét is alkothatta, miközben a magyar nyelvű népesség a falvakban élt. Ezért nyilvánvaló, hogy a korábbiakban a keresztény értelmiséget, vezetőket és városokat nélkülöző ország többségében nem belső fejlődésből születő új központjainak nem magyar nevei a környező lakosság

⁶ KRISTÓ GYÖRFFY GYÖRGY szerinte túlzó, az alföldi megyékben akár 50%-os veszteségeket is feltételező becslését vitatja, és maximálisan 20%-osra becsüli (1995b). KRISTÓ vitatja a nagyszámú -*egyháza* utótagú helynévnek a tatár pusztításhoz való kötését is, ezek szerinte a népességsökkenéssel nem járó pusztasodással függhetnek össze (1983).

⁷ A *Zemogny* és *Zimony* nevek összefüggéseire lásd HOFFMANN 2011. *Sombótou* lehet magyar névadás is, a görög *Zalészi* név értelmezése pedig problémás (HOLLER 2012: 53).

etnikumát nem, vagy nem szükségképpen világítják meg.⁸ A vizsgált 11. századi időszakban a lejegyzők nyelve sem lehetett zömében magyar, és talán ennek a körülménynek is köszönhetőek a kettős elnevezések, illetőleg az időleges idegen nyelvi formák fennmaradása, melyek elenyészhetnek használóik elmagyarosodása során. Ezek a folyamatok inkább a már letelepült magyar népesség közé költözött idegen nyelvű csoportok esetében képzelhetők el.

2. Életmód és helynévadás

Régóta vitatott problémája a 10. századi magyar történelemnek a korabeli magyar életmód és ezzel összefüggésben a magyar településhálózat kialakulásának folyamata.

KRISTÓ négy legkorábbi oklevelünk segítségével kívánta a magyar helynévadás kialakulásának kronológiai rendjét megállapítani. Ezek az 1002-re keltezett Pannonhalmi alapítólevél, az 1009-es Veszprémi oklevél és Pécsi alapítólevél, valamint az 1018 körüli Veszprémvölgyi alapítólevél (KRISTÓ 1993: 200). KRISTÓ a legkorábbinak a veszprémvölgyit tekintette: „ha nem tudnánk, hogy ezek a helynevek a veszprémvölgyi alapítólevélben, mintegy száz évvel a magyar honfoglalás után maradtak ránk, akár arra is gondolhatnánk: ez a szláv-onogur kevert népesség szláv és török névadását tükröző helynévanyag, amelynek adaptációjában a magyarok a passzív átvevő szerepét játszották, s még nem hagyták rajta a helynévadáson a maguk finnugor nyelvének félreismerhetetlen lenyomatát” (1993: 202). Álláspontja szerint, ha a magyar eredetű helynévanyag hiánya valóban az oklevél legkorábbi mivoltát mutatja, akkor a másik háromban már jelentkezniük kell a magyar névadás nyomainak. Vizsgálatuk nyomán egy olyan fejlődési sort írt le, amely „a veszprémvölgyi alapítólevéltől az 1055. évi tihanyi alapítólevélig vezet, amelynek 76 helyneve közül túlsúlyban vannak az uráli, finnugor, stb. eredetűek”. Végül megállapította: „a X. század végén a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek. A magyarok esetében ekkor még — mint Moór Elemér megfogalmazta — »csak valakinek lehetett menni, de nem valahová.«” (KRISTÓ 1993: 204). Nézete szerint ebben az időszakban alakult ki és erősödött meg a magyar helynévadás, eljutott a magyarság a letelepedettség azon fokára, amikor már a helyeket kellett megnevezni. A magyar nyelv a kialakuló állam nem hivatalos nyelveként lett fokozatosan a többség nyelve.

Kétségtelenül logikus okfejtését azonban a rendelkezésre álló helynévanyag földrajzi megoszlása erősen gyengíti, hiszen a tárgyalt oklevelek helynévanyagát térképre vetítve azonnal szembetűnik, hogy az egyes oklevelekben szereplő hely-

⁸ Veszprém nevének a szláv eredete például kizárólag a névadó személy etnikai hovatartozására utalhat (HOFFMANN–TÓTH 2016: 16).

nevek egymást nem fedő, egymással nem érintkező területeken található, vagyis az oklevelek nem ugyanazon terület helynévanyagának változásairól tanúskodnak, nem egyazon régió névanyagának fejlődési folyamatát mutatják. Amikor a legkorábbinak tekinthető Veszprémvölgyi oklevélben szereplő területeken a helynevek tanúsága szerint szláv lakosság élt, a Tihanyi alapítólevélben szereplő somogyi területen már élhetett letelepült magyar nyelvű lakosság, hiszen innen nincsen korábbi szláv lakosságot igazoló adatsorunk. A közvetlenül szomszédos, már 1009-ből, a Veszprémi oklevélből ismert terület helynévanyaga zömében magyar lakosságról tanúskodik, miként a többi említett oklevél is. Végső soron tehát csak egy oklevél igazol zömében szláv lakosságot, de nagy területen, az egész Dél-Dunántúlon elszórt, kis csoportokban; a szláv helynévanyag lassú lecserélődése ilyen módon nem dokumentálható.

Azt, hogy mekkora alaposság szükséges egy-egy mikrorégió Árpád-kori etnikai viszonyainak feltáráshoz, azt a Bakonyalja esete kiválóan példázza. E kistájon már MELICH JÁNOS is jelentős honfoglalás-kori szláv lakosságra következtetett, nyomában KNIEZSA ISTVÁN egyenesen az Észak-Dunántúl szlávok által legsűrűbben lakott térségének minősítette a 11. században. HOFFMANN ISTVÁN úttörő jellegű munkáiban korszerű nyelvészeti-történeti módszerekkel végezte el a probléma feltárást. Megállapítása szerint, jóllehet a táj több vízfolyása, a Gerence, Torna, Tapolca és Bittva patakok nevei a magyarság előtt élt szlávoktól származhatnak, a térség ómagyar korból adatolt 71 településének 79 névalakja közül pusztán 2 (!) esetben vetődhet fel a szláv eredet lehetősége. A szláv honfoglalás előtti jelenlétét nyelvészeti eszközökkel nem lehetséges igazolni. A magyarok, a birtokjog biztosítása érdekében zömében személyek neveit adva településeiknek, nem vették át a szláv településneveket. Ilyenek nyomai még a mikrotoponimiában sem mutathatók ki kellő bizonyossággal. KUBINYI ANDRÁS nyomán HOFFMANN elképzelhetőnek tartja, hogy a Bakonyalja betelepítése csak a 11. században indult meg (HOFFMANN 2017a: 58–60, 2017b: 146–148).

KRISTÓ a magyarok 10. század végéig fennállt nomadizmusát, földművelésük és állandó településeik hiányát megállapítva, a magyar régészet által a korabeli magyar köznépnek tulajdonított régészeti kultúrát („Bijelo Brdo” kultúra), amelyhez a 10–11. századi Kárpát-medence lakosságának döntő többsége tartozott,⁹ a szlávokhoz kötötte, ugyanakkor hangsúlyozta e régészeti kultúra kezdeteinek a magyarság megjelenésével való összefüggését is (1995a: 143–144, 166). Ennek nyomán 1,5–2,5-szeres szláv fölényt feltételezett a 10. századra vonatkozóan. Ugyanakkor a Szent István-kori helynévanyag vizsgálata során a magyarok és szlávok közel azonos számarányát állapította meg, amivel összefüggésben hangsúlyozhatta a magyarság jelenlétét is a „köznépi” temetőben. A bemutatott névtani érvek figyelembevételével módosítva a vizsgált helynevek valószínűsíthető

⁹ Az ismert klasszikus honfoglaló és a köznépi temetkezések aránya 1:25 (BÓNA 1996: 934–935).

etnikai háttérét, 60:40 körüli értékre változik a magyar és a szláv eredetű helynevek aránya. Ez a tény azonban a névadás ismeretlen időpontját tekintetbe véve, a vizsgált időszak etnikai jellemzőire nézve semmilyen biztos eligazítást nem nyújt, hiszen az egykori névadók nem feltétlenül azonosak a nevek akkori használóival (HOFFMANN–TÓTH 2016: 269). A szlávoknak a régészeti adatok alapján feltett túlsúlyát semmiképpen sem támogatja ez az arányszám, megerősítve, hogy a szlávok mellett valóban vagy helyi török és/vagy már magyar etnikumot is kell keresnünk a „köznépi” leletanyagot hátrahagyókban.¹⁰

A honfoglaló magyarság életmódjának közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy elődeink már a 9. század közepétől megismerkedhettek a félnomád életmóddal, és a 10. század közepére, végére az új természetföldrajzi környezet és a helyben találtak hatására lényegében át is térhettek arra (JUHÁSZ P. 2017a). Az átmenet évszázadnyi időszaka során azonban a nomád életmód számos eleme fennmaradt még elődeinknél, amelyet híven tolmácsolnak egykorú írott forrásaink, amint azt KRISTÓ többször is hangsúlyozta (1982, 1993, 1995a, 1996). A helyi lakosság asszimilációjának meglehetősen gyorsasága azt sejteti, hogy a magyartól minden tekintetben erősen különböző nyelvet beszélő kisebb szláv csoportok a korai magyar nyelvterület különböző részein elszórva élhettek, és — KRISTÓval egyetértve megállapíthatjuk, hogy — aligha beszéltek ugyanazt a szláv nyelvjárást (1996: 168).

A magyarság zömében a nyelv, életmód és kultúra tekintetében a magyarhoz a szlávoknál sokkalta közelebb álló török nyelvű népességre települhetett rá, amelynek jelenlétét az avar kori etnikai viszonyokra vonatkozó információink valószínűsítik (BÓNA 1968–1969, 1999, SZŐKE B. 1993, 1994, 1996a, 1996b, TOMKA 1994, 1997a, 1997b). A magyarok saját etnikai tudukat átadva asszimilálták e helyben talált lakosságot, nyelvükben számos nyomát megőrizve a beolvadt török népességnek.¹¹ Amint KRISTÓ megállapította, nyelvcsere egy évszázadnyi idő alatt is végbemehet, így a 10. század utolsó évtizedeire kialakulhatott

¹⁰ A 9–10. század fordulója avar–szláv–magyar érintkezésének településtörténeti szempontú elemzését Dél-Bihar vonatkozásában BÁRÁNY ATTILA végezte el (2004). Bár nincs bizonyíték 9. századi szláv jelenlétre, csak a késő avar népesség folyamatosága valószínűsíthető, mégis felveti a szláv helynevek 9. századi eredetét, jóllehet elképzelhetőnek tartja a szlávok későbbi magyar betelepítését is (i. m. 15–23). A 10. század végén meginduló falusi („soros” vagy „köznépi”) temetőikben feltűnő 8–9. századi eredetű lelettypusok megjelenését RÉVÉSZ LÁSZLÓ a korábbi lakosság magyarok általi széttelepítésével köti össze, ugyanakkor KRISTÓ koncepcióját kritizálva figyelmeztet a máshonnan jól ismert szláv régészeti hagyaték hiányára is a magyar nyelvterület legnagyobb részén (RÉVÉSZ 2015).

¹¹ A magyar nyelv viszonya a török nyelvekhez, a török nyelvekkel való kapcsolat mélysége, a török nyelvi „hatás” vagy török népcsoportok beolvadása régóta vita tárgya a magyar nyelvészek és a turkológusok között (erre lásd BENKŐ 1997, RÓNA-TAS 1997).

egy már megtelepült magyar nyelvű közrendű réteg, amely névadásának nyomait joggal kereshetjük 11. századi okleveleinkben.

3. A 10–11. századi szláv bevándorlás az oklevelekben és a helynévanyagban

KRISTÓ GYULA a középkori Magyarország nem magyar nyelvű etnikumairól írt monográfiájában igen széles forrásbázis alapján áttekintve a középkori nagyarányú szláv betelepülések történetét, megállapította, hogy azok döntő többségükben az ország szélső, a 10–11. század folyamán még alig lakott, az államszervezetbe be sem épült területeire történtek (2003b: 84). Úgy látta, hogy „A Kárpát-medence középső, döntően magyar lakta területeire a középkor folyamán az eddig tárgyalta khoz fogható mértékű szláv betelepítések nem történtek. Ugyanakkor rengeteg helynévben fordulnak elő különféle néven szlávok, illetve tótok. Egy részükben bizonyára a továbbélő 9. századi szláv népesség kései leszármazottait láthatjuk.” Kiemelte ugyanakkor azt is, hogy: „A legtöbb Tótfalu név azonban a középkor második felében létesült, amikor kisebb szláv csoportok kerültek az ország belsejébe. [...] Jellemző, hogy Tót személynevek a Nyírségben és Nagykaroly vidékén majdnem minden faluban vannak, jelezve a szabadon költöző jobbagyalakosság folyamatos áramlását. Ez az ország legtöbb megyéjére érvényes. Ezért érthető, hogy falukettőzések eredményeképpen igen sok Tót- előtagú helynévvel találkozunk a középkor későbbi szakaszán, pl. Sopronban [...], Veszprémben [...], Szabolcsban” (KRISTÓ 2003b: 116–117).¹²

A népmozgás, a belső migráció azonban már az Árpád-korban is folyamatos lehetett: „Hont délnyugati része (a Garam és az Ipoly köze) tekinthető a magyarság által megszállt alföldnek (ahol más térségekhez hasonlóan gyér szláv lakosságra telepedett rá), a megye többi része hegyvidék. A síkság és a hegyek találkozásánál fekvő Szobellébben már 1233-ban éltek szlávok, illetve készültek újabb szlávokat betelepíteni. [...] 1257. évi adat szerint IV. Béla azokat a királyi népeket, akik Turócból és Liptóából kijöttek, és mások prédiúmaira szétszóródtak, az Ipoly menti Széki és Balog királyi földekre rendelte. Ez az országon belüli migrációra vonatkozó kevés számú adat egyike, bár nyilván meglehetősen mindennapos jelenségnek számított az ilyenfajta telepítés.” (KRISTÓ 2003b: 96–97). A vegyes magyar–szláv nyelvű területeken feltételezhetünk 9. századi eredetű

¹² Vö. ehhez még RÁCZ ANITA írását (2016: 92–95). ZOLTÁN ANDRÁS itt idézett álláspontja szerint a *tauto*, *tautá*, *táuta* az 5–6. században elkülönült baltiakat és szlávokat jelölő névalakok, a kelet-európai magyar átvételéről nem nyújthatnak kellő magyarázatot, hiszen a magyarok a 9. század előtt nem mutathatók ki a kelet-európai steppén (lásd ehhez JUHÁSZ P. 2016b: 393). Ellenben KISS LAJOS nézete a gepidák *Teutoni* nevének a velük együtt élt szlávokra való használatáról összhangban van a gepidák 9. század végén is adatolt jelenlétével a Dél-Dunántúlon. Ezzel függhet össze Szlavónia középkori *Tótország* neve is (lásd NÓTÁRI 2000, cap. 6. gepidák 870 körül, illetve H. TÓTH 1994).

szláv lakosságot, ilyen területek azonban a magyar nyelvterület belső részein alig vannak, KRISTÓ is inkább a szélső területekről tudott példát hozni. A belső területeken előforduló *Tót-* előtagú helynevek általa bemutatott személynévi származása kizárja azok korai szlávokhoz való köthetőségét, ellenben pontosan jelzi kisebb szláv csoportok folyamatos beszívárgását a tisztán magyar nyelvű területeken belülről is. E jelenség már korán, a 11. század folyamán is gyakori lehetett, amint ezt a továbbiakban be is mutatom. KRISTÓ is kiemelte ennek valószínűségét: „Szerfelett nagy a valószínűsége annak, hogy a szláv betelepülők hospes megnevezése is többnyire — főleg a 13. század vége előtti időben — idegeneket, külföldről érkezetteket takar. Kálmán király törvénykönyve már a 11–12. század fordulóján arról intézkedett, hogy »az összes szabadok és vendégek (hospites), mint [amilyenek] a szlávok vagy más külföldiek, akik mások földjén dolgoznak, csupán szabadságukért fizessenek dénárokat.«” (2003b: 88).

Nem magyar nyelvű, elsősorban szláv népesség nagyarányú beáramlása már a 10. század folyamán is valószínűsíthető a Kárpát-medence magyarok által lakott belső területeire. Újabb felismerése a kutatásnak, hogy a nomádok képesek voltak a hadjáratokban foglyul ejtetteket nagy távolságra és jelentős létszámban is biztonságosan eljuttatni, így a magyarok esetében, szemben az eddig uralkodott felfogással, szintén számolhatunk ezzel a lehetőséggel (B. SZABÓ J. 2004: 131). Régebb óta ismert a kutatásban Pilgrim püspök azon beállítása, mely szerint a magyarok többsége a hadjáratok során Európa minden sarkából elhurcolt személyekből áll (ÁKÍF. 24–25).

Ezzel talán részben kapcsolatba hozható az embertan azon megfigyelése, mely szerint a kora Árpád-kori népesség a honfoglalóképtől teljesen elütő embertani jellemzőkkel rendelkezett (ÉRY 1982, 1993, 1994). Joggal gondolhatunk arra, hogy a hadjáratok során foglyul ejtett vagy megvásárolt és Magyarországra hurcolt személyek jelentős része a kisszámú itáliai, vallon, a vélhetően jelentősebb számú német anyanyelvű mellett jórészt szlávokból állt. Ezeket a lassan megtelepülő magyarok a vélhetően szintén fogolyként kezelt helyben talált, avar kori eredetű török vagy török-szláv nyelvűnek sejtethető őslakosság falvaiban vagy újonnan létrehozott településeken telepíthették le. (Az avar kori törökökre lásd SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 14–15, 18–20, 36–37, 104–105, 107–108, 110, 212, RÓNA-TAS 1996: 174–178, BÓNA 1999, TOMKA 1975: 183–184). A vegyes nyelvű környezetben joggal képzelhető el szláv személynévekből magyarok vagy törökök általi névadás. Amennyiben számolhatunk jelentős tömegű idegen nyelvű népesség 10. századi behurcolásával, azok nagy területen elszórt, etnikailag kevert megtelepülését feltételezhetjük. Gyors beolvadásuk nyelvileg erősen vegyes mivoltuk következménye lehet.

Jelentős számú szláv csoportok beköltözését a 11. századi Kárpát-medencébe a köztörténet, az okleveles adatok, valamint a helynévanyag összefüggései jól

nyomon követhetővé teszik. A szláv csoportok az Árpád-kor folyamán az uralkodók családi kapcsolatait, az előkelők egy részének, főként egyházi vezetőknek a szláv származása révén, valamint spontán migráció következtében kerültek Magyarországra. Már Géza nagyfejedelem korában számolhatunk a családi kapcsolatokon alapuló szláv bevándorlással. István egyik nővére 985 végén lépett házasságra a lengyel trónörökös Vitéz Boleszlávval, 987-es eltaszítása előtt született meg fiuk (VAJAY 1967: 69, 25. l.). Vitatott, hogy Veszprém vár névadója Géza fejedelem 15 év körüli unokája lett volna, ám a nevek egybeesése kétségtelen és aligha véletlen (VAJAY 1967: 85, 78. l.). A herceg keresztény lengyel kísérete, amint KRISTÓ is valószínűsítette, bizonyára jelentős számú lehetett: „Amikor Veszprém elnyerte nevét, nyilván egy személy nevét ruházták a településre.” Ez a szláv „személynév önmagában vált helynévvé, a névadók magyarok (esetleg törökök?) voltak, viszont a településen szláv ember (alkalmasint szláv népcsoport) élt” (2000: 16–17).

Visegrád szláv neve egy városban vagy annak közelében magaslaton épült várat jelent, ismert szláv példái, Prága és Kijev mellett valóban ilyenek (FNESz.). Nálunk azonban a késő avar kortól a kora Árpád-korig folyamatosan lakott település a mai helyén, az Apát-kúti-patak völgyében létezett. Egykori neve bizonyosan nem *Visegrád* volt, mert a névadás indítéka, az ispáni vár innen jóval északabbra, és az avar kori település létrejötténél jóval később, csak a 10. század végén épült fel a 4. századi római erőd falain (KOSZTA 1994). A Nagyobbik legenda szerint Istvánt megkeresztelő, és nevelő Szent Adalbert a Slavnik nemzetség tagja volt, és szoros kapcsolatot ápolt Géza fejedelemmel (ÉRSZEGI 1994, KRISTÓ–WEHLI 1994). A kapcsolat nyomán a Slavnikok egy csoportja a Premyslek elől Gézához menekülhetett. A létrejövő államnak szüksége volt keresztény, a nyugati harcmódot ismerő vezetőkre, így valószínű, hogy Adalbert valamelyik rokona nyerhette adományként a római erőd területét, felépítve Visegrád várát. A névadás nem véletlen, hiszen a Prága melletti Vysehrad várát éppen a Slavnikok törzse, a zlicsan törzs alapította (MÉSZÁROS 2006: 4). Az 1009-ben már ispánsági központként szereplő vár építése tehát a 995 utáni időre tehető.

Imre herceg *dux Ruizorum* címét a trónörökösként helyébe lépő Orseolo Péter *princeps exercitus regis* pozíciója, kijevei és bizánci párhuzamok alapján a rusz és varég származású királyi testőrség parancsnokaként értelmezhetjük (GYÖRFFY 1984: 832). Joggal feltételezhető, hogy a nyilván népes kíséret jelentős számú szolganéppel érkezhetett az országba. GYÖRFFY a Szent István törvényei és szilárd államszervezete által nyújtott biztonsággal magyarázza a jelentős külföldi bevándorlást ebben az időszakban, amely elsősorban a környező szláv országokból lehetett erős (1984: 807). Vazul Kijevből 1046-ban hazatért fiai András herceg házassága következtében komoly orosz kísérettel érkezettek. A kísérethez a fegyveresek mellett a kor szokása szerint bizonyosan jelentős számú nem fegy-

veres, szolgarendű személy is tartozhatott, akik letelepülve *Oroszi* helyneveink névadói lettek. Az 1048-ban hazatért Béla herceg hasonló kísérettel érkezhetett Lengyelországból. Az 1063-ban Lengyelországba menekült Géza és László hercegek szintén népesebb kísérettel érkezhettek haza. Arra nézve, hogy ilyen esetekben milyen létszámú és összetételű kísérek érkezésével számolhatunk, jó támpontot nyújt 1091-ből származó adatunk, amely szerint ekkor a cseh Vratislav király lázadó fia, Bretislav 2000 harcossal, rab cselédekkel és állatokkal együtt költözött Magyarországra (GYÖRFFY 1984: 929). Ebben a korban egy átlagos falu népessége 100–150 fő körül járhatott, következésképpen a kétezer harcos önmagában 15–20 falu népességét tehetta ki, családjakkal együtt pedig annak legalább a kétszeresét (KRISTÓ 1984: 1110).

A bemutatott eseményekkel összefüggésbe hozható a magyar nyelvterületen belül igen jelentős számban található, többségében szláv nyelvű népesség jelenlétére utaló népnévi eredetű helynevek kialakulása. Egyrészes *Cseh(i)*, *Lengyel*, *Horvát(i)*, *Orosz(i)*, *Német(i)*, *Olasz(i)* helyneveink azon szomszédos népek neveiből jöttek létre, melyek uralkodóházaival a 11. századi magyar uralkodók szoros rokonsági kapcsolatba kerültek.¹³ Ezzel szemben a 12–13. században újonnan létesült ilyen kapcsolatok lenyomata alig jelentkezik helynevekben, csak néhány *Rác*, *Görög* és *Bolgár* helynévről tudunk.¹⁴ A 'szerb' értelmű nevet viselő helynevek csupán Dél-Erdélyben jelentkeznak, román elnevezésként (MAKKAI 1986: 252–253). *Nándor(d)* helyneveinknek a dunai bolgárokhoz való kötése muszlim forrásaink, valamint *Nándorfehérvár* korai *Bolgárfehérvár* névalakja alapján elképzelhető ugyan, de az éppen a magyar–bolgár kapcsolatok szorosabbá válása idején élt Anonymus kizárólag a *bolgár* megjelölést használta megne-

¹³ I. István lengyel, német, olasz (itáliai), Péter német, András orosz, Béla lengyel, cseh, Salamon német, Géza német és bizánci, László német, horvát, Kálmán itáliai normann és orosz, II. István itáliai normann, II. Béla szerb, II. Géza orosz, cseh, osztrák, III. István osztrák, IV. István bizánci, III. Béla antiochiai, bizánci, Imre aragón, II. András német, bolgár, bizánci, lengyel, orosz, aragón, velencei, IV. Béla bizánci, lengyel, bolgár, német, orosz, kun, V. István kun, szerb, bolgár, olasz (itáliai), cseh, bizánci, III. András olasz, lengyel kapcsolatai említethetők meg (KRISTÓ 1994). A népnevekre vonatkozóan lásd RÁCZ A. 2016: 113–122, illetve i. m. 41–42: *Cseh(i)* 36 helynévben, 45–46: *Horvát(i)* 20 helynévben, 57–58: *Lengyel* 14 helynévben, 67: *Német(i)* száznál több helynévben, 73–76: *Olasz(i)* félszáz helynévben, 76: *Oroszi* 50-nél több helynévben. Az *olasz* népnév ebben a korban jelölhet itáliai, vallón, általában újlatin etnikumot (lásd TEKE 1994: 505).

¹⁴ A *görög* népnév korai megfelelői lehetnek talán a szláv közvetítésű *Geréc* helynevek középkori adatai Szlavónia, Szerém, Baranya területén, legészakibb előfordulása Somogyacsa mellett található. Szláv közvetítésük és földrajzi elhelyezkedésük nem tanúskodik közvetlen görög–magyar érintkezésről (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 14). A *Rác* és *Görög* helynevekre lásd RÁCZ A. 2016: 81–83, 43–44. A *Boér*, *Bojér*, *Bojár* helynevek román, illetve német közvetítésűek, az eredeti *Bolgár* alak pedig csak a Felvidéken 3 és Erdélyben 2 esetben ismeretes (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 15–16, vö. RÁCZ A. 2016: 64–67).

vezésükre, a *nándor*-t egyetlen esetben sem. A szerbeket pedig *rác* néven említi, de ilyen néven alig ismert Árpád-kori település (SRH. I, 45, 48, 51, 53, 54, 80, 81, 82, 83, 86: *Nándorfehérvár – Alba Bulgarie* néven, 87: *racy* 'szerbek'). A vizsgált helynevek történeti kapcsolatai világosan utalnak tehát egy jelentős 11. századi szláv és német betelepülésre. Az okleveles helynévanyagban a népnevekből alakult helynevek a 13–14. század folyamán jelentkeznek ugyan a legnagyobb számban, ám ez a jelenség az írásbeliség korabeli fellendülésével kézenfekvő módon magyarázható, a jelenség a helynevek létrejöttének időpontjára nézve legfeljebb *ante quem* korhatározásként használható (RÁCZ A. 2016: 107).

Külön problémát jelentenek *Tóti* helyneveink (összesen 30), amelyek ha szlávóniai beköltözők emlékét őrzik, hasonló módon kezelendők a többi népnévi eredetű településnévhez (RÁCZ A. 2016: 92–95). Ha azonban helyben talált szláv csoportokhoz köthetők, világosan jelzik azok kis, szórványos csoportokban való jelenlétét, hasonlóan a szétszóródott déli morvák emlékét őrző *Marót* és a talán helyben talált bolgár-török csoportok emlékét őrző *Nándor* helyneveinkhez (RÁCZ A. 2016: 79–84).¹⁵ *Bolyar*, *Bolar*, *Bulyar* helyneveink a 'volgai bolgár' jelentésű *terra Bular* és a mondai *Belar* személynév megfelelői lehetnek, ezek a magyar nyelvterület belsejében, a Dunántúl északi és déli részén, valamint az Alföldön egyaránt megtalálhatók, összesen hat esetben (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 15–16). Amennyiben származtatásuk helytálló, talán 10. századi betelepülők nyomait őrzik. A *Tóti*, *Marót*, *Nándor* és *Bolyar* ~ *Bulyar* helynevek létrejöttének valószínűsíthető körülményei is a népnévi helynevek zömének korai, 10–11. századi keltezését támogatják.

Figyelemreméltó jelenség, hogy míg *Német(i)* helyneveink nemcsak a legjelentősebb számú népnévi csoportot alkotják, hanem mindenhol megtalálhatók a magyar nyelvterületen belül, addig *Cseh(i)* helyneveink elterjedése már jóval korlátozottabb, *Horvát(i)* és *Lengyel* helyneveink pedig két, jól elkülönülő sávban jelentkeznek csupán a magyar nyelvterület északi és déli részein. Feltehető, hogy ez a jelenség a dinasztikus kapcsolatok nyomán meginduló bevándorlás intenzitásával és kronológiai helyzetével egyaránt kapcsolatba hozható. E telepések a korábbi, 9–10. században bevándorolt vagy behurcolt szlávokhoz és németekhez hasonlóan szórványokban éltek a magyarok között, elkülönítésük a 9–10. században érkezettektől aligha lehetséges. Emellett bizonyos az is, hogy nem viselt minden településük népnévi helynevet.¹⁶

¹⁵ A morvák szétszóródására lásd JUHÁSZ P. 2016a. A *nándor* az *onog(und)ur* név változata, utóbbiak avar kori Kárpát-medencei jelenlétére lásd JUHÁSZ P. 2017c.

¹⁶ A *Cseh(i)* helynevek (27) az egész magyar nyelvterületen megjelennek, három, elkülönülő csoportban. A Felvidéken Nyitra, Komárom, Hont, Heves, a Dunántúlon Zágráb, Vas, Zala, Veszprém, Somogy, Tolna és Baranya, keleten Bihar, Szabolcs, Kraszna, Doboka, Középszolnok és Kolozs megyékben. Délen Krassóban egyetlen esetből ismert (RÁCZ A. 2011: 32–

A Kárpát-medence középső, döntően magyarok lakta területére írott forrásokkal is adatolható, illetve régészeti módszerekkel is kimutatható jelentős mértékű szláv beköltözés zajlott az Árpád-korban. E telepések beköltözésének lehetséges módjára újra idézhetjük IV. Béla 1257. évi oklevelét, a Turócból és Liptóból kijött királyi népeknek az Ipoly menti két királyi földre való rendelkezéséről. KRISTÓ értékelése szerint „Ez esetben tehát szinte kézzelfoghatóvá válik, hogy a vélhetően rövid idő alatt megtett hosszú vándorút eredményeképpen miként jutottak be mélyen az országba, Hont megye déli részére lengyel vagy cseh telepések.” (2003b: 87). Találunk még a magyar nyelvterület belső részeire irányult szláv betelepülést megörökítő további adatokat is: „1236. évi oklevélből megtudjuk, hogy ekkor megnevezett 14 személy (köztük néhány szláv nevű: Karacsun, Stegun) őse III. István király alatt Csehországból jött be, akitől a Pozsony megyei Abony földet kapta meg.” (KRISTÓ 2003b: 86).¹⁷ „Bizonyára Csehországból hozatta a Somogy megyei Pápa területére — feltehetően a 13. századi — Kálmán király azokat a cseheket, akikről a települést a 13. század végén Kálmánkirálycsehinek neveztek, és amely helység ma Kálmánca nevet visel.” (i. m. 87).

4. A természetföldrajzi viszonyok szerepe a településhálózat kialakulásának időrendjében

A kora Árpád-korban a lakatlan, jórészt királyi, majd egyházi birtokban levő belső hegyvidékeket sok esetben csak 'erdő'-ként emlegette a környező magyar lakosság, saját nevük csak a 11. század végétől kezdődő, a 12. század folyamán lezajlott benépesítésük során keletkezett. Ahol ez szláv telepésekkel történt, ott szláv nevet nyertek e hegyvidékek, nevük etnikai háttere így távolabbi környeze-

38). A *Horvát(i)* helynevek (13) két, földrajzilag elkülönülő csoportban jelentkeznek. A Felvidéken Nyitra, Hont, Borsod, Torna, Abaúj, Zemplén, valamint Észak-Erdélyben Kraszna és Közép-Szolnok területén. E csoport földrajzi elhelyezkedése a fehér horvátként is ismert Krakkó vidéki viszlyánok 10. századi bevándorlására utalhat. A másik csoport délnyugaton, Zala, Somogy, Pozsega, Valkó, Szerém és Bács megyék területén jelentkezik (RÁCZ A. 2011: 40–45). Korlátozott földrajzi elhelyezkedésük talán a 11. század végén létrejött perszonalunió nyomán megindult bevándorlásra utal. A *Lengyel* helynevek (6) ehhez hasonlóan megtalálhatóak Zalában, északon Hontban, Hevesben és Szabolcsban, ezektől elkülönülve délen Tolnában, Baranyában, Bácsban és Bodrogban (RÁCZ A. 2011: 54–55). A *Polán(y)* helynevek (4) ezeket részben kiegészítve Vasban, Gömörben és Sárosban tűnnek fel, illetve egy eset a többitől távol, az erdélyi Tordában (RÁCZ A. 2011: 56–57). A *Német(i)* helynevek (51) szinte minden országrészben megtalálhatóak. Nyugaton Sopron, Vas, Zala és Pozsony, északon Nyitra, Bars, Zólyom, Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Zemplén, Abaúj és Szepes, az ország középső részén Veszprém, Fejér, Pest-Pilis, délen Somogy, Tolna, Baranya, Bodrog, Bács, Valkó, keleten Bihar, Szatmár, Belső- és Közép-Szolnok, Beszterce, illetve délkeleten Temes és Hunyad területén. Az egyetlen békési eset elkülönül a többitől (RÁCZ A. 2011: 86–102).

¹⁷ *Karacsun* egy eredeti szláv *Kracsun* névből a név eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult, így akár magyar névadást, névhasználatot is jelezhet.

tük korábbi és egyidejű lakosságára nézve nem forrásértékű. Az Árpád-korban az erdős belső hegyvidékek közül szláv nevet viselt a *Zselic*; a *Pilis* és a *Börzsöny* neve talán ugyancsak szláv; de a magyar névadású *Bakony* és *Bükk* területén is igen jelentős számban ismert szláv eredetű vagy kapcsolató helynévanyag.

KNIEZSA a *Zselic*-cel kapcsolatban hívta fel arra a figyelmet, hogy a régi szlávtság jelenlétére nem kizárólag szláv eredetű földrajzi nevekből következtethetünk, mert a szlávok jelenlétét okleveles adat is igazolja. Az idézett oklevél ugyan nagyobb arányú szláv telepítésről is értesít, ám KNIEZSA a szláv eredetű pataknevekre, a 11. században már előforduló, valószínűleg szláv eredetű *Zselic* névre, valamint egy régi szláv orrhangú magánhangzót őrző helynévre hivatkozva kizárja a késői, 13. századi betelepítést. A fő vízfolyások, a *Kapos* és az *Almás* magyar neve alapján arra következtet, hogy a szlávok csak a kisebb völgyekben lakhattak tömegesen (1938/2000: 429–430). KRISTÓT idézve: „1230. évi oklevélből szerzünk arról tudomást, hogy a szlávok kilenc évvel korábban kezdtek kivágni és művelni a zselici erdőket, és ezeknek az új egyházaknak a szlávoktól származó tizedei hét év óta a pannonhalmi apátságot illetnék, de a veszprémi kanonokok maguknak vitték el, holott ezen erdők Szent István óta méhekből, disznókból és más állatokból Pannonhalmának adtak tizedet. Ekkor Rupoly faluban 300, Dedna faluban pedig 40 szláv háznép élt. Ezek utóbb felolvadtak magyar környezetükben.” (2003b: 115–116). A korszakban igen nagy számú 300 és 40 háznépes falvak aligha 7 év alatt jöttek létre, ugyanott már jóval korábban is méhészkedtek, disznókat tartottak. A helynevek pedig, amint azt KNIEZSA felismerte, korai, 11. század vége előtti szláv jelenlétre utalnak, ami a falvak kétszáz évvel korábbi létrejöttének egyenes bizonyítéka. A *Zselic* erdő másik nagy uradalma a 12. század közepe előtt került a királytól a Monoszló-nembeliek birtokába. E nem központja, a Száva bal parti Moszlavina jelentős disznónevelő hely volt, így igen valószínű, hogy a *Zselic* északi részének disznótartó szláv telepesei onnan származtak. Az uradalom nyugati határvonalát a 'határ' jelentésű *Gersench*a patak alkotta (GYÖRFFY 1975: 67, 70, FNESz.).

KNIEZSA még nem lehetett tisztában a 6–9. és a 10–11. századi régészeti anyag hiányával a *Zselic* erdő területén, amely annak lakatlanságát igazolja ezekben az időszakokban. Avar kori lelőhelyeket sem a *Zselic* erdőségeiben, sem a Dráva mentén nem találunk, a korszakban a szlávokra jellemző hamvasztásos temetők pedig egyáltalán nem ismertek a Dél-Dunántúlon, szemben Zala keleti részeivel (KISS A. 1977: lelőhelytérkép). 11–12. századi szláv lakossághoz csak a jórészt szláv helynévanyagú Dráva menti területek késői, a 11. század második felére datálható jellegtelen emlékeanyagú temetői köthetők. A középkori *Zselic* erdő területén, ahol a helynévanyag szintén javarészt szláv, nem találhatók ilyenek. A kutatás ezt a jelenséget azzal magyarázta, hogy a hiányos adatok miatt nem mutatható ki a magyar megtelepülés előtti szlávtság régészeti anyaga: „a ma-

gyarok megjelenése előtt, a magyarok által gyepüzónának fenntartott terület egyes részein valószínűsíthető [...] a szláv etnikum azokat megelőző jelenléte” (KISS A. 1983: 276). KISS ATTILA — SZŐKE BÉLÁHOZ hasonlóan — úgy vélte, hogy a feltételezett 9. századi szláv lakosság szabadon hagyta a kedvező létfeltételeket nyújtó tájakat a majdan érkező magyar köznép számára, maga pedig megelégedett a Dráva mente, az Ormánság mocsaras, erdős, illetőleg a Zselic erdő igen nehéz életfeltételeket nyújtó környezetével. Azonban a baranyai szlávokhoz köthető temetőknél a magyar köznépi temetők kezdeteihez képest késői, a 11. század második felére, a 12. század első felére tehető kronológiai helyzete teljes összhangban áll történeti adatainkkal, hiszen a 11. század végén, kelet Szlávia és a Száván túli Horvátország magyar kézre kerülése nyomán települhetett jelentősebb számú délszláv lakosság Baranya megyébe.

Baranya nagyobb számban legkorábban a 11. század végéről, de inkább a 12. századtól kezdve ismert Árpád-kori helynévanyaga sem támaszthatja alá a korábbi szláv betelepülés lehetőségét. Aligha véletlen, hogy a helynévanyag legállandóbb elemei, a vízhalózat nagy területek névadási szokásait jellemző alkotói első sorban magyar és török neveket viselnek: *Kapos* (1009), *Almás* (1009), *Füzegy* (1055), *Sár(víz)* (1192). Török neve van a baranyai *Okor*-nak (1183), *Karassó*-nak (1287). Jellegzetes, hogy a szláv eredetű helynévanyagban gazdag tolnai Sárközben a *Sár(víz)* már a szláv *Báta* nevet viselte. Ezen kívül a szláv–magyar nevű *Rinya-Nyár* (1269) mellett csupán a somogyi *Zsitva* folyó — amely Somogy és Zala egyik határán folyt a Balatonba — viselt szláv nevet (a nevek etimológiájához lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit). A Dunántúl déli felének kora Árpád-kori népessége tehát első sorban magyar nyelvű lehetett. A fentiek alapján a szláv településeknek a 11. század második felében vagy a század végén való létrejöttét valószínűsíthetjük, különösen, ha a nazális magánhangzónak a délnyugaton élt szlávok nyelvében való késői eltűnését is figyelembe vesszük, amire KRISZTÓ figyelmeztetett. Ugyanakkor a Dunától keletre a helyi szlávok bolgár-szláv nyelvjárásában még a 13–14. században is megvolt a nazális magánhangzó.¹⁸

A Bükk-hegység északkeleti szegélyén, a Sajó két partján húzódó dombvidék a Zselicéhez hasonló természeti adottságokkal bír. KNIEZSA a Sajó és a Bódva közötti hegyvidékről és a Bükk északi lejtőiről azt állapította meg, hogy oda a magyarság csak a 13. században nyomult be, mivel az ottani szláv helynévanyagban a *g > h* változás addigra megtörtént (1938/2000: 408–409). A táj nagyobb vízfolyásai, északon a *Sajó*, *Hangony*, *Hódos*, délen a *Hejő*, *Csincse*, *Nyárád*,

¹⁸ A denazalizáció folyamata időrendi szempontból is igen összetett probléma. A kérdést legújabbán ZOLTÁN ANDRÁS vizsgálta. Megállapítása szerint, ha a pannonszlávban a keleti szlávhoz hasonlóan a 10. század közepére eltűnt volna a nazális, akkor az átvételekre nem lett volna elegendő idő a magyarban. Azonban a helynevek alapján egy bolgár-szláv nyelvjárás jelenléte is mutatkozik a Kárpát-medencében, amelyben a nazális még a 13–14. században is használatos volt (2016: 37–40).

Ostoros, Cserép, Eger és *Szikszó* többnyire magyar névadásúak, általában kisebb, hegyvidéki mellékvizeik szlávok. Kivétel északon a *Szuha*. A nagyobb vizek eredeti magyar elnevezése a szlávoknak a magyarságénál általában későbbi megtelepedését mutatja éppúgy, ahogy a Zselic környéki nagy vízfolyások esetében is. A helynévanyag etimológiai háttere a Bükk hegység lakatlan erdőségétől délre a 13. század előtt magyar, északra szláv dominanciát jelez. A helynévkutatás megállapítása szerint a szlávok az okleveles kor előtt települhettek be, szláv betelepülés az okleveles korban még a tatárjárás után sem mutatható ki (vö. PÓCZOS 2003, 2006: 93–98, 103–104). Igen fontos az a megállapítás, mely szerint a Bükk hegység déli részén, ahol domináns a magyar névadás, a szláv származású nevek szerkezeti szempontból inkább idomultak a magyar névadási gyakorlathoz, míg északon ez nem jellemző (RESZEGI 2011: 171–186). A jelenség világosan jelzi a magyarok jelenlétét a déli részekben.

A táj a 6–9. század közötti időben a régészeti adatok alapján nagyon ritkán lakott lehetett (vö. ADAM. térképek), de 10–11. századi temetők is alig ismertek innen (RÉVÉSZ 1996, RÉVÉSZ–WOLF 1993, KISS A. 1985). Az írott források és a helynevek összevetése azonban lehetőséget ad egy 12–13. századi szláv betelepülés kimutatására. A hegyvidéki völgyekben nyugati szláv, közelebről cseh eredetű lakosság betelepítése valószínűsíthető. Mocsolyáson, Pelgen és Tornán 1221-ben cseh telepesek éltek (Gy. 1: 743, 796, a helynevek etimológiai hátterére lásd PÓCZOS 2006: 95–97). KRISTÓT idézve: „1221-ben Borsod megyében a Mocsolyás, Pély és Torna falusiakat várnépnek állították, de ők igazolták, hogy cseh hospesek fiai. A felsorolt nevek közül Dumasa bizonyosan cseh eredetű nevet viselt, de esetleg a Nono név is szláv. Itt a cseh megnevezés vall a telepesek csehországi eredete mellett.” (2003b: 86). A telepítés azonban biztosan nem csak három falunyi cseh telepesből állt. A cseh nyelvi eredetűnek tartható nevet viselő, ’várhoz tartozó’ jelentésű *Radostyán ~ Hradistyán*-t 1219-ben borsodi várnépek lakták. A névadás hátterének figyelembevételével megtelepedésük nyilvánvalóan későbbi volt, mint a borsodi várispánság létrejötte (Gy. 1: 801, FNESz. *Radostyán*). A három, cseh hospesek által lakott faluról nyilván nem véletlenül állították, hogy várnépek lakják. Hasonló helyzet valószínűsíthető a sűrű erdők között meghúzódó Szinva-völgyi *Garadna* falu esetében is. A *Szinva* neve is valószínűleg hozzájuk köthető, *Tapolcá*-éval és talán *Miskolc*-éval együtt (FNESz.). Számos környező település szláv eredetű neve cseh területen használatos helynévként: *Csokva*, *Dubicsány*, *Mályin(ka)*, *Múcsony*, *Varbó*, *Varbóc* (FNESz.). Néhánynak a neve meg is örökölte a frissen irtott erdőben való megtelepedés tényét: *Terpes*, *Tiribespuzta* (Nagybátony) (FNESz.). Sok magyar névadású település neve pedig elsősorban cseh és lengyel területen használatos személynévből származik: (*Eger*)*bakta* (1261/1271), *Csernely* (1236), *Csenik* (1313/1339), *Noszvaj* (1248/1326), *Omány* (1221), *Szomolya* (1222), *Tardona* (1240), (*Sajó*)*Velezd* (1294/1345) (vö. Gy. 1: 751–818, FNESz.). Chenyk cseh vitéz, aki

Sirok várát kapta meg 1331/1332-ben, előzőleg talán *Csenik* névadója lehetett (vö. Gy. 3: 131). A szomszédos Hevesben a szláv nevű *Tarna* völgyében szintén jeleznek adataink cseh és lengyel telepéseket (vö. Gy. 3: 43). Emellett a feljebb hivatkozott nógrádi Tiribespuszta környezetében a középkori *Lengyend* (i. m. 112–113) és *Krakkó* (GYÖRFFY 1988: 262–263) települések együttese, a Pétervására mellett 1341-ben feltűnő *Csehpataka* (Gy. 3: 125 (*Eger*)*csehi*) is erősen valószínűsíti cseh és lengyel hospesek jelenlétét a térségben.¹⁹ Pétervásárától keletre tudunk is cseh telepésekről a tatárjárás előtről (i. m. 60). A környéken a szláv eredetű személynévből keletkezett településnevek gyakorisága sem lehet véletlen: pl. *Maconka*, *Recsk*, *Sirok* (FNESz.).

Mindezen adatok jelentős nyugati szláv, cseh és lengyel telepítésre utalnak a 12. század folyamán, esetleg a 13. század elején. E szlávok magukkal hozhatták a nyelvükben már korábban lezajlott hangváltozások eredményét, így a magyarság KNEIÉZSA által ennek alapján feltett 13. századi itteni megjelenése nyilvánvalóan nem bizonyítható. A magyarság jelenléte — legalábbis a nagyobb folyóvölgyek egy részében (*Sajó*, *Hangony*, *Eger*) — megelőzhette a szlávok betelepülését. Ugyanakkor a szláv névadású *Tarna* és a *Zagyva* völgyében valószínűsíthető a magyarokénál korábbi szláv jelenlét, de megjelenésük időpontja korai szláv régészeti nyomok hiányában teljességgel bizonytalan.

Oklevéllel szintén nem adatolt ugyan, ám az idézett esetekhez hasonló jellegű a Bakony keleti részén és a Bakonyalján a zirci királyi udvarház környezetében létrejött szláv nyelvsziget. A terület a kora Árpád-korban szintén lakatlan volt, királyi erdőispánságként az uralkodók vadászterületét alkotta. I. András orosz és utódainak szintén szláv, lengyel és cseh házassága nyomán érkezhettek szlávok ide. A végtelen erdőségben megbúvó királyi udvarház körül létrejött első település magányosságára utalhat az 'árva' szó családjába tartozó *Zirc* név, a 'vár-nagy' jelentésű lengyel *Csesznek* név pedig a királyi birtok irányításával lehet kapcsolatos (FNESz.). E településcsoporthoz tartozhatnak nyugat felé a lengyel *Porva*, keletre pedig a cseh vagy lengyel *Tés*, a cseh *Mecsér* (etimológiájukhoz lásd FNESz.). A zselici esethez hasonlóan e településcsoport nyugati határa lehetett a már 11. századból adatolt (1086: *Grenice*, CAH. 112–117) 'határ' jelentésű *Gerence* patak (vö. FNESz.). Míg a Bakony keleti előterében, szélesebb völgyeiben már az avar kor óta megtelepült lakosságot jelez a régészeti anyag, addig a Zirc környéki magasabb régiókban még 11. századi „köznépi” temetők sincsenek (ADAM. térképek, KISS A. 1985: térképek).

Veszprém megye nyugati, Vas keleti részein egy korai, 11. század eleji jelentős szláv telepítés nyomai rajzolódnak ki. Kereteit talán a már Szent István uralkodása idején létrejött Karakó vármegye jelentette, amelynek központja a már

¹⁹ *Dorog(háza)* és *Lengyend* talán egykori közös birtoklásuk miatt szerepel együtt 1153-ban (Gy. 3: 77).

1075-ből adatolt szláv nevű *Torna* pataknak a Marcal folyóba szakadása mellett épült *Karakó* vára volt. Neve cseh és lengyel területen ismert helynévként (FNESz.). A karakói vár földjei elsősorban Vas és Veszprém megye szomszédos területein feküdtek, megyéjének földrajzi kiterjedése bizonytalan (KRISTÓ 1988: 280–282). Közélemben keletre található a 10. század végéről adatolt *Padrag*, délre pedig a *Sümeprága*, *Sümegecsehi* helynevek és a *Lesence* patak jelzik a nyugati szláv telepések megjelenését (FNESz.). A *Prága* és *Csehi* helynevek együttese KISS LAJOS szerint is Árpád-kori telepítésre utal (FNESz.). A hajdani Karakó megye részét alkotó vasi *Sorokpolányban* feltárt kora Árpád-kori köznepi temető elemzése nyugati szláv, a település neve alapján vélhetően polán, vagyis lengyel származású népséget mutatott ki (KISS–KUSTÁR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1999). Analógiájára a közeli *Magyarpolány* is lehet korai lengyel telepítés, közelében (*Ajka*)*rendek* nevének párhuzamai szintén cseh és lengyel földről ismertek (FNESz.). E telepítéssel függhet össze a Rába–Marcal közti kavicsfennsík *Kemeneshát*, *Kemenesalja*, régen *Kemnes* ~ *Kemnesség* neve, amely a szláv ’köves’ jelentésű szóból származik (FNESz.). Ide kapcsolódhat a Rábát hosszan kísérő Csörnóc–Herpenyőnek területünkre eső, korábban *Herpenyő* néven ismert szakaszának neve, amely vagy a régi lengyel *chrapina* ~ *charpina* ’mocsaras bozót’ földrajzi köznévből vagy cseh helynévből származhat (FNESz.).

A Pilisben talán morva és lengyel telepések nyomát őrizheti a két *Marót* (*Pilis-*, *Pusztá-*), valamint a *Lepence*, *Kesztölc* nevek és a lengyel személynévből már magyarok által adott *Pomáz* név (FNESz.). Az államalapításkor létrejött *Visehrad* már hivatkozott kapcsolata a Prága melletti *Vysehrad*-dal felveti a korai cseh telepítés lehetőségét is a környéken (ÉRSZEGI 1994, KRISTÓ–WEHLI 1994).

Az avar és kora Árpád-kori megtelepülés nyomainak hiányában (ADAM. térképek, KISS A. 1985: térképek) az erdős magas Börzsöny területén feltűnő szláv eredetű helyneveknek — a *Kemence* és *Csarna* patakok, illetve a *Kemence* (1156), *Bernece* (1245), *Börzsöny* (?) (1138), *Pereszlény* (1156), *Perőcsény* (1254/1259), *Szokolya* (1394), *Letskés* (1261) települések neveinek (FNESz.) — a nyugati szláv hospesekkel való kapcsolata szintén feltehető.²⁰ KRISTÓ gyakori eseményként értékelte lengyel vagy cseh telepéseknek a már hivatkozott 1257-es betelepítését e tájra, az Ipoly honti szakaszára (2003b: 87). Korai megyeszékhelyeinkre nem jellemző módon hegyi várként épült, talán a közeli Honthoz képest új *Nógrád* és megyéjének létrejöttje — Veszprémhez hasonlóan — az uralkodóház nyugati szláv rokonságával is kapcsolatba hozható.

A bemutatott összefüggések arra figyelmeztetnek, hogy a korai magyar nyelvterületen belül adatolt szláv eredetű helyneveink igen tekintélyes része, illetve a szláv személynévből magyar névadással keletkezett helynevek, nem véletlenül

²⁰ *Letskés* talán egy cseh személynévből származtatható, a *Börzsöny* helynév szláv eredete bizonytalan (FNESz.).

jelentkeznek csak a 12–13. századi adatokban, ezekből nem lehet honfoglalás előtti szlávokra következtetni. Az adatainkból kirajzolódó szláv betelepülés valóban jóval kisebb arányú volt, mint a magyar nyelvterület széleire irányult hatalmas méretű népmozgás, azonban a magyar nyelvterület belső részein kimutatható zömében szórványos, néhány esetben kisebb nyelvi szigeteket alkotó szláv entitások kialakulására elégséges magyarázatot nyújt.

5. A 9–11. századi szláv lakosság földrajzi elhelyezkedése a Kárpát-medencében

KRISTÓ a honfoglaláskor helyben talált és a későbbiek során bevándorolt szláv lakosságot történeti és helynévi alapon kísérelte meg elkülöníteni. „A nagy dilemma tehát az, hogy miként tudjuk elválasztani az »öslakosokat« és a bevándorlókat. Zsinórmérték vagy afféle különleges mágnes, amely automatikusan jelzi ezt, nem áll rendelkezésünkre. Mindamellett léteznek olyan megfigyelések, amelyek segítik a véleményalkotást. A legfontosabb ezek közül, hogy amennyiben magyarok megszállta síkvidéken tűnnek fel szláv helynevek, nagy valószínűséggel régi szláv lakosságra gondolhatunk. Ez a helyzet pl. Bereg vagy Ung alföldi részén, az előbbiben Galgó, Helmec, Tarpa, Csaroda, Szernye, az utóbbiban Szenna, Szeretva, Merkóc, Sislóc, Pálóc stb. mutat korai szláv szubsztrátumra, a Tisza mentén pedig Szanda, Csongrád, Kurca, Kanizsa. E szláv nevű településeken a honfoglalás után még százötven-kétszáz évig szláv szó járhatta, majd a magyar környezet hatására — a kétnyelvűség állapota után — az itteni szlávság elmagyarosodott. Ezt természetesen a folyamat kezdeti szakasza miatt nem lehet egzakt módon bizonyítani, de két szempont emellett szól. Az egyik: a magyarok saját önálló névadásuk előtt, vagyis a 10. században a szláv víz- és településneveket átvették (ahol egyáltalán volt ilyen), de a szláv eredetű helynév környezetének mikrotoponímáját (a határrészneveket) már a magyarok alkották meg saját nyelvükön. A másik: a honfoglalás előtti szlávokkal ugyanaz történt a 11. században, mint a 13–14. századtól kezdve azokkal a magyarokkal, akik a szláv telepítések révén szláv környezetbe kerültek, márpedig e magyarokról biztosan tudjuk, hogy elvesztették nyelvüket.” (KRISTÓ 2003b: 89–90).²¹

KRISTÓ elemzésének sarokpontja annak feltételezése, hogy a magyarok önálló névadása csak a 10. század végén indult meg, és ezt megelőzően pusztán átvették a szláv helyneveket, így azok mindenképpen korábbi eredetűek, mint a magyarok megjelenése. Három szempontból is bizonytalan azonban az elkülönítés e módszere. Elsőként megállapítható, hogy amennyiben a magyar helynévadás valóban csak a 10. század végén indult volna meg, a magyarok nem csupán a helyben talált, de a 10. század folyamán saját maguk által behurcolt vagy spontán módon bevándorolt szlávok alkotta helyneveket is használatba vették volna, tehát a szláv

²¹ A szláv eredetű helynevek magyar átvételének mikrorégiós vizsgálatára lásd HOFFMANN 2017a, 2017b.

eredetű helynévanyag kronológiai rétegeinek elkülönítése ezen az alapon aligha lehetséges. Másodsor a magyarok mozgó életmódról való áttérése, letelepülése hosszabb folyamat lehetett, kezdete, amint feljebb kifejtettük, már a 9. század közepére feltehető. Helynévadásuk ezzel párhuzamosan, közvetlenül a honfoglalás után megkezdődhetett, hiszen a nomádok is adnak helyneveket, azok aligha csak a teljes életmódváltást követően, egy csapásra születtek meg tömegesen. Márpedig a honfoglalás előttinek sejtett szláv helynévanyag éppen a magyarok által lakott alföldeken feltűnően csekély számú! Harmadsor, amennyiben a magyarok életmódja nem kívánta volna meg, hogy más nevek hiányában saját elnevezéseket alkossanak, milyen célból vettek volna át meglevő szláv elnevezéseket?

Könnyen belátható, hogy a helynévanyag csupán etnikai háttere alapján aligha kronologizálható. A magyarok által benépesített alföldek szláv helyneveinek csekély száma arra utalhat, hogy ott csak kisebb szláv csoportoknak maradhatott hely. Korántsem bizonyos emellett, hogy a magyar honfoglalás népmozgásai során mindegyik szláv csoport régi lakóhelyén maradt. GYÖRFFY GYÖRGY hívta fel arra a kutatók figyelmét, hogy „A magyarok által megszállott terület korai szláv helynévanyagának történeti értékelésénél figyelembe veendő, hogy az általában a szláv-magyar együttélés időszakának, tehát a X–XI. századnak etnikai viszonyait tükrözi, ebből azonban csak fenntartással rekonstruálható az itt lakott szlávság IX. századi elterjedése.” (Gy. 4: 5–6).

5.1. A szláv eredetű víznevek és a nazális magánhangzóra utaló helynevek időrendi tanúsága

KRISTÓ a szláv eredetű víznevek nagy száma alapján valószínűsítette többségüknek hosszabb idő alatt, már a magyar honfoglalást megelőző időkre is visszanyúló keletkezését. „A nyilván korántsem teljes lista mintegy 250 folyó-, illetve pataknevet foglal magában. Közülük nem kevés bizonytalansággal a 10. század után keletkezett, de alapos a gyanú, hogy — amint erre a dunántúli Ablanc és Torna patakok 9. századból igazolható nevének továbbélése feljogosít — sok víznév már megvolt a 9. században (vagy azt megelőzően), és a magyarok a szlávoktól átvették azokat.” (2003b: 28–29). Tisztán logikai szempontból kétségtelenül megalapozott feltételezés a kérdéses víznevek jelentős részének 10. századi előtti keletkezésére gondolni. Kronológiai szempontból óvatosságra int azonban az a körülmény, hogy a 250 víznévhez képest mindössze 2, bizonyosan 9. századi adatoltságú, de amúgy kétséges lokalizálású folyónév aligha jogosít fel a másik 248 név 9. századi meglétének valószínűsítésére, ehhez jóval nagyobb számarány szükségesetne.²²

Ugyanez a probléma a korainak tekintett, szláv nazális magánhangzóra utaló helynevek felhasználásával: „Van azonban egy közvetett mód arra, hogy — ha a

²² A *Conversio* 9. századi helynévanyagának lokalizálási problémáira lásd VÉKONY 1986, TÓTH E. 1991, JUHÁSZ P. 2017b.

9. századi létezését nem is, de — kárpát-medencei szláv helynevek korai (9–11. századi) meglétét bizonyíthatjuk. A szlávban ugyanis a nazális (m, n) az ezredforduló körüli időben kiveszett, de az ennél korábban a szlávból még nazálisos formában átvett magyar helynevekben megmaradt.” (KRISTÓ 2003b: 30–31). Nem bizonyítható tehát a felsorolt nevek 9. századi létezése, a nazálist tartalmazó 58 korai szláv névből 29 éppen a Dunántúlon szerepel, ott, ahol KRISTÓ a nazális késői, 11. századi eltűnését valószínűsítette, amelyet az újabb kutatások még kétsősre tesznek (ZOLTÁN 2016: 37–40).

A másik nehézség a vizsgált helynevek korlátozott földrajzi elterjedésében jelentkezik. A felsorolt 9–11. századi szláv eredetű víznevek zöme feltűnő módon az Alföld későn betelepült szélein helyezkedik el, a 17 névből összesen 10 (*Dézna, Morác, Kalodva, Izgar, Kalna, Bisztra, Vitelnik, Lankó, Panyóca, Berzava*). Ezzel szemben ugyanott magyar a nagyobbak közül a *Vajas*, a *Sár*, az *Almás*, a *Kőrös*, az *Eger*, az *Ostoros*, a *Hortobágy*, a *Berettyó* és a több száz hosszabb-rövidebb ér, amelyek között igen hosszú vagy bővizű vízfolyások is vannak. De a Dunántúlon sem nevezhető centrális elhelyezkedésűnek a zömében Vasból, Zalából származó víznévanyag. Ugyanez a helyzet a nazálist tartalmazó helynevekkel (KRISTÓ 2003b: 30–31). A listából jól látszik, hogy a nevek döntő többsége erdős hegylábi, hegyvidéki vagy éppen erősen mocsaras, ártéri, a 11. század előtt bizonyíthatóan alig lakott tájakon jelentkezik. Többségüknek a jelentése is erre a természeti környezetre utal (vö. pl. *Dombró, Dombó, Dombóc, Dombród, Domboró* ’tölgyes’, *Long, Langacs* ’erdő’, *Gambuc* ’gomba’, *Gerend* ’emelkedés’, *Lankó, Lanka, Lonka, Loncove* ’rét’, *Galambok* ’mély’, *Lendva, Lendüc, Lendence* ’szűz föld, ugar, parlag’; KNIEZSA 1938/2000: 372, FNESz.).

A nevek másik nagy csoportja pedig magyar névadás eredményei szláv személynévekből, tehát a magyarok megjelenése előtt nem létezhetek: ilyenek a *Berente, Döbrönte, Galánta, Malonta, Montaj, Pacsinta, Pankasz, Pankota, Szanda, Szond, Szandak, Szandalék* és *Visonta* helynevek; KNIEZSA 1938/2000: 372–373, vö. ehhez még HOFFMANN 2017a, 2017b). Ez utóbbi problémára figyelmeztetett HOFFMANN ISTVÁN is: „a hanghelyettesítést (magánhangzó és nazális kapcsolatát) mutató magyar nevek a 11. század előtt történt átvételre — s ennek megfelelően KNIEZSA szerint szláv–magyar vegyes lakosságra — utalnak. E hangfejlődésnek a területi egyenetlenségeire azonban már maga KNIEZSA is célzott, az újabb szláv nyelvtörténeti kutatások pedig azt bizonyították, hogy a Dunántúlon egykor fontos szerepű szlovén nyelvben a denazalizáció csak a 11. században kezdődött el, és főleg az északi nyelvjárásokban zajlott le későn. Ezt a körülményt a helynevek nyelvi rekonstrukciójában nyilvánvalóan nem lehet figyelmen kívül hagyni, mint ahogyan ennek megfelelően KRISTÓ is módosította a KNIEZSA által alkalmazott kronológiát. Ugyanakkor nem javította ki KNIEZSÁ-nak azt a hibáját, amely ennél is súlyosabb következményekkel jár: KNIEZSA ugyanis ebbe a körbe bevonta a szláv személynévre visszavezethető magyar hely-

neveket is. Csakhogy a *Berente*, *Döbrönte* típusú nevek hangalakja legfeljebb a személynév korai átvételére utalhat, s ezekből a későbbi századokban bármikor alakulhatott a magyarban településnév. Az ilyen helyneveket 10–11. századi vagy annál is korábbi alakulásúaknak tekinteni tehát semmiképpen nem lehet, s így ebben a vonatkozásban alapvetően hibás KRISTÓ felfogása, aki az e körbe tartozó neveket 9–11. századi átvételnek tartja.” (HOFFMANN 2007: 87, HOFFMANN–TÓTH 2016: 288–292). A szláv eredetű víznevek és az eredeti szláv nazális magánhangzót tartalmazó helynevek kronológiai szempontból tehát szinte bizonyosan nem jeleznek 10. század előtti szláv jelenlétet, földrajzi elterjedés szempontjából pedig elsősorban a Kárpát-medence szélső területeire kiterjedő korai szláv jelenlétre utalnak. Aligha indokolt tehát a teljes Kárpát-medence vonatkozásában szláv őslakosságról beszélni.

5.2. A szláv eredetű helynévanyag földrajzi megoszlása

KRISTÓ a szláv eredetű névanyag földrajzi megoszlásából is fontos következtetéseket vont le. „Fontos tanulság, hogy a szláv eredetű víznevek nagyjából arányosan oszlanak meg a Kárpát-medence különféle tájegységei között, talán csak az Alföldön található kevesebb. Ennek azonban alapvetően az az oka, hogy ebben a térségben jóval kevesebb is a vízfolyások száma, mint a hegyvidékeken.” (2003b: 28–29). „A szláv víznevek nagyjából egyenletes kárpát-medencei elhelyezkedése arra mutat, hogy a honfoglaló magyarok mindenütt, minden nagyobb térségben találtak szlávokat.” (i. m. 34). KRISTÓ a 9–11. századi, nazálist tartalmazó szláv helynevek esetében ugyanezt a jelenséget emelte ki: „E helyütt is azt tapasztaljuk, hogy jelenlétük — Dunántúltól eltekintve — nagyjából egyenletesen oszlik meg országrészenként, egyikből sem hiányoznak.” (i. m. 30–31). E megállapítása ellenére a szláv névanyag hiánya alapján nagyon ritkán lakott vagy lakatlan területnek minősítette az alföldeket: „Az itt élő népesség eléggé egyenletesen, ám igen alacsony népsűrűséggel az egész Kárpát-medencét belakta, bár nyilván bizonyos kisebb térségeket különböző okokból ténylegesen lakatlanul hagytak. Főleg olyan területek lehettek ezek, ahol a szláv helynévanyag igen gyér vagy hiányzik is (pl. az Alföld és Erdély egyes részein vagy Máramarosban).” (i. m. 35).

A szláv eredetű víznévanyag és a 9–11. századi szláv helynévanyag földrajzi elterjedése azonban korántsem nevezhető egyenletesnek, hiszen például a Dunántúlnál kétszer nagyobb területű Nagyalföldön KRISTÓ éppen fele annyi (29:16) korai szláv helynevet tudott kimutatni. Ezek a nevek pedig nemcsak a Nagyalföldön, de a Dunántúlon is szinte kizárólag a széleken találhatók: Beregben, Ugozásban, Biharban, Zarándban, valamint Vasban, Zalában, Somogy déli szélén, Baranya déli szegélyén, nem pedig a Kisalföldön vagy a Mezőföldön. A 29 dunántúli, nazálist tartalmazó helynév döntő többsége az avar korban leletmentes vagy megállapíthatóan szláv leletanyagú területeken jelentkezik, akár az Alföldön jelentkező 12+4 helynév döntő többsége, éppígy a Felvidéken ismert 8 helynév,

úgyszintén az erdélyi 5 helynév. Feltűnésük a korai magyar nyelvterület szélein, nem pedig a belsejében, önmagában is arra utal, hogy a szomszédos szláv nyelvű területekről folyamatos bevándorlás nyomai lehetnek ezek. Még az olyan korai szláv névanyaggal bíró területeken is, mint például Szatmár nyugati fele, a Szamos alsó folyásvidéke, *Tót*, *Orosz* és *Cseh* családnevek tűnnek fel a középkori adatokban, melyek viselői nyilván nem századok óta éltek helyben (MAKSAI 1940: 34, 39–40, 57). Az Alföld peremén már a 11. század előtt szláv–magyar érintkezés volt (i. m. 16).

KRISTÓ a kronológiai és topográfiai ellentmondások ellenére a honfoglalás kori Kárpát-medence lakosságát döntő többségében szlávnak határozta meg, amely nagyjából egyenletesen kitöltötte az egész későbbi magyar településterületet. „Úgy vélem: az egész medencére átlagban számított 0,7-es népsűrűség egyszerűen elégséges és szükséges mérték, amely lehetővé teszi a toponímia átörökítését. Összefoglalva megállapítható, hogy a Kárpát-medencében a honfoglalás küszöbén számos államalakulatba szervezve (de bizonyosan azon kívül is) különféle szlávok, avarok, onogurok, bolgárok, németek és gepidák éltek. A számbeli többséget mindenütt — kisebb-nagyobb avar, onogur és német szigetektől eltekintve — a szlávok alkották. Noha bizonyára még számosan beszéltek az itt lakók közül török és német nyelven, de a hosszú együttélés eredményeképpen főleg az avarok esetében számolhatunk nyelvi elszlávosodással. Nyelvi értelemben tehát még inkább nyomasztó volt a szlávok hegemoniája.” (KRISTÓ 2003b: 35).

6. A régészeti adatok a 7–11. századi szláv népesség földrajzi elhelyezkedéséről

Tekintetbe véve szláv nyelvtörténeti és a helynévi adataink bizonytalan, mintegy két évszázadnyi időt átfogó (9–11. század) kronológiai helyzetét, pontosításukhoz elengedhetetlenül szükséges a régészeti információk felhasználása. Régészeti adataink azért adnak erre lehetőséget, mert egy viszonylag kis területen, egymástól merőben különböző régészeti kultúrák érintkezése zajlott le, még hozzá egy igen gyors változásokat hozó időszakban. A steppei eredetű avar kori török és vele hosszú ideig együtt, ám mégis elkülönülve élt szláv kultúra egyszerre került a karoling feudális-keresztény kultúra peremzónájába, majd a honfoglaló magyarsággal egy újabb steppei eredetű kultúra rétegződött rá. Ennek következtében jól elkülöníthető mind a 7–9. századi avar és szláv, mind a 10. századi magyar és szláv településterület. A különböző régészeti kultúrák és a KRISTÓ által bemutatott korai szláv helynévanyag összevetése a két jelenségsoport szoros összefüggésére mutat rá. A 9–11. századi szláv helynévanyag döntő többsége Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa alföldi részein, a Szilágyságban a Kraszna mentén, Zalában előkerült 7–9. századi hamvasztásos szláv vagy avar–szláv birituális temetők közvetlen és tágabb környezetében jelentkezik, így joggal minősíthető 10. század előttinek. A Tisza mentén, Csongrád körül és másutt feltűnő korai szláv név-

anyag szintén lehet 10. század előtti, de a névanyag szórványos jellege és a hamvasztásos temetők hiánya megengedi annak valószínűsítését is, hogy az írott forrásokban fennmaradt 9. századi délszláv bevándorlás legészakabbra jutott csoportjainak nyomait lássuk benne (BÓNA 1968–1969, 1993, 1999, RÉVÉSZ–WOLF 1993, TAKÁCS M. 1997, WOLF 1994). A kronológiai helyzet bizonytalansága mellett a korai szláv helynevek földrajzi helyzete sem közömbös tehát, a betelepülés régészeti bizonyítékai kisebb részüknek 9. századi vagy azt megelőző, nagyobb részüknek 10. századi, esetleg 11. század eleji létrejöttét valószínűsítik, amint ezt az ismert 7–9. és 10–11. századi régészeti lelőhelyek és a KRISTÓ által felsorolt helynevek földrajzi elhelyezkedése világosan jelzi (ADAM. térképek, KISS A. 1985: térképek).

7. Néhány helynévtípus a kora Árpád-kori népesség etnikai összetételéről

7.1. Az *ér* és a *patak* köznevek földrajzi elterjedése

A 10–11. századi szláv nyelvű csoportok pontosabb földrajzi elhelyezkedésének megállapítására két helynévadási jelenség is alkalmasnak látszik. KÁLMÁN BÉLA a magyar vízrajzi közneveket vizsgálva a nagy gyakoriságuk következtében szóföldrajzi szempontból legtöbb tanulsággal szolgáló *patak* és *ér* köznevekre hívta fel a figyelmet. A *patak* igen gyakori az északi megyékben, ugyanakkor bár egyéb adatok bőven vannak, nem fordul elő víznevekben a Kisalföldön és a Nagyalföldön. Ezzel szemben az *ér* elsősorban az alföldi megyékre jellemző. KÁLMÁN szerint mindez arra utal, hogy a lassú folyású, alsószakasz jellegű kisebb folyóvizeket inkább az *ér*, a felső és középszakasz jellegűeket inkább a *patak* lexémával nevezték meg őseink, bár ebben erősen közrejátszhatott a nyelvjárási megoszlás is (1967: 345–347). KÁLMÁN az *ér* és a *patak* lexémát tartalmazó helynevek használata háttérben egyrészt a megnevezett vízfolyások eltérő földrajzi helyzetéből adódó jellegbeli különbségeket, másrészt nyelvjárási eltéréseket vélelmezett. HOFFMANN ISTVÁN valószínűsítette a *patak* szó átvételének a korai szláv népesség jelenlétével való összefüggését, de hangsúlyozta egyúttal a lexéma magyarok körében való gyors elterjedését is. A *patak* átvétele a 11. század közepe előtt mindenképpen megtörtént, talán már a 10. században, a magyarba közszóként került be, a 13. századra pedig legáltalánosabban használt vízrajzi köznévvé vált, több, korábban elterjedt magyar közszót kiszorítva (*jó, ügy*). HOFFMANN elemzésének értékét azonban korlátozza, hogy az csupán 39 Árpád-kori megyére terjedt ki (2003: 670–671).

Saját vizsgálatomat ezért a magyar nyelvterület lehető legnagyobb részére és a vízrajzi köznévanyag többi elemére is igyekeztem kiterjeszteni. A HOFFMANN által végzett gyűjtést több hiányzó megye anyagával egészítettem ki, és vettem össze KÁLMÁN korábbi eredményeivel. Elemzésünk alapján jól felismerhető egy településtörténeti jelenség (lásd ehhez az 1. ábrát).

	megye	<i>patak</i>	többi köznév együtt	<i>ér</i>	<i>fok</i>	<i>sár</i>	<i>víz</i>	
ÉSZAKI FELVIDÉK	Abaúj-Torna	54	4	1	1		2	
	Sáros	39	1				1	
	Hont	36	0					
	Nógrád	29	2				2	
	Gömör-Kishont	28	9	3		5	1	
	Borsod	26	13	8	2	1	2	
	Szepes	20	3	1			2	
	Zemplén	17	10	9	1			
	Ung	14	0					
	Liptó	13	2	1		1		
	Zólyom	8	1			1		
	Trencsén	5	0					
	Bars	3	0					
	Túróc	1	0					
	Árva	1	0					
		87% – 13%	294	45				
	KISALFÖLD	Pozsony	3	26	15		10	1
Nyitra		5	7	6		1		
Komárom		0	20	10		3	7	
Sopron		7	4	1		2	1	
Moson		1	2	1		1		
Győr		0	5	5				
Esztergom		1	1	1				
		21% – 79%	17	65				
ALPOKALJA-SZLAVÓNIA	Vas	5	1			1		
	Zala	1	0					
	Verőce	4	2	1	1			
		77% – 23%	10	3				

DUNÁNTÚL	Veszprém	1	4	1	1	1	1
	Fejér	0	5	2		3	
	Somogy	1	9	2	1	6	
	Baranya	1	17	3	8		6
	Tolna	0	4	1	2	1	
	7% – 93%	3	39				
NAGYALFÖLD	Heves	3	7	2	2	1	2
	Szabolcs	1	16	12	1	2	1
	Hajdú	0	4	3		1	
	Bihar	3	24	17	3	2	2
	Békés	0	8	4	4		
	Jász-Nk-Szolnok	0	6	4			2
	Pest	0	3			3	
	Solt						
	Bács-Bodrog	0	19	2	14	3	
	Csongrád	0	6	6			
	Arad	0	6	1	5		
	Csanád	0	9	5	4		
	Temes	0	1		1		
	Torontál	0	1		1		
	6% – 94%	7	110				
PARTIUM ÉS ERDÉLY	Bereg	5	1		1		
	Szatmár	7	9	3	1	2	3
	Szilágy	6	1	1			
	Kolozs	4	1		1		
	Ugocsa	1	1		1		
	Torda	1	0				
	Alsó-Fehér	1	0				
	Fogaras	1	0				
	Hunyad	1	0				
	67,5% – 32,5%	27	13				

1. ábra. A magyar vízrajzi köznevek elterjedése

(Forrás: DRÓTOS 2009, FNESz., HOFFMANN 2003, HOLUB 1963, KÁLMÁN 1967, MAKSAY 1940, MIKESY 1940, MILLEKER 1915, PAIS 1941–1942.)

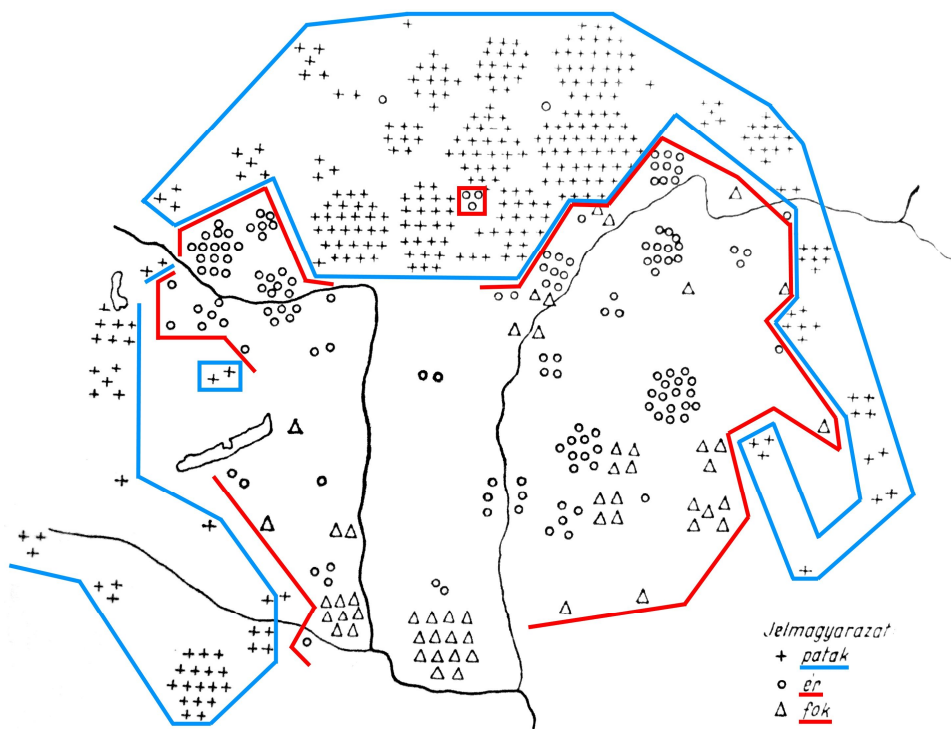
A *patak* köznév használata a középkori adatok alapján három földrajzi régió területén mutatható ki: a Felvidék középső és keleti részén, Erdély hegyvidéki területein, valamint az Alpokalján. Szembetűnő, hogy mindhárom régióban ismert 7–9. századi szláv régészeti anyag, a felvidéki erdőzónában, a Felső-Tisza vidékén, a Kraszna mentén, Dél-Erdélyben, Kelet-Zalában, valamint az Alpok legkeletibb völgyeiben egyaránt, amint azt feljebb bemutattam. Ezért, bár korántsem azonos területi elhelyezkedést megállapítva, de egyet kell értenünk ŠMILAUER-rel abban, hogy *patak* köznévkünk a helyben talált szlávoktól kerülhetett elsődlegesen a magyarba. Adott volt ugyanis az átvétel elsődleges formája, a közvetlen együttélés két különböző nyelvű népesség között. HOFFMANN szerint ugyan e szlávok megtelepülésének időpontját igen nehéz meghatározni, ám a 7–9. századi szláv régészeti leletanyag e tekintetben jó támpontokat nyújt. Aligha kereshető tehát a 10. század előtt itt élt szláv lakosság lakóhelye az alföldeken, ahol a *patak* köznév teljességgel ismeretlen volt. Az átvétel vázolt módját erősíti az a jelenség is, hogy a több száz névből álló vizsgálati anyag ugyan az Árpád-kor egész időszakából származik, az egyes víznév típusok mégis földrajzilag elkülönülve, ugyanazokon a területeken jelentkeznek, ami használatuk állandósulására utal. Az újkorban az alföldeken továbbra sem volt jellemző a *patak* lexéma használata a helynevekben, azonban a belső hegyvidéki jellegű körzetekben kimutatható jelentős mértékű térnyerése. Az idegen eredetű *patak* szó a magyarság ismert nyelvhasználati egysége ellenére sem terjedt el a köznyelvi használatban konkrét vízfolyások nevéként az egész nyelvterületen.²³ Részben magyarázhatja ezt a jelenséget a megnevezett vízfolyások eltérő jellege, azonban ez a minőségi különbség sok esetben nem jelentkezik: kifejezetten gyors vízfolyások is szerepelnek *ér*-ként, és megfordítva, síkvidékeken is feltűnik a *patak* köznév.²⁴

Fenti megállapításainkat jól kiegészíti PÓCZOS RITA elemzésének eredménye a Garam és az Ipoly víznévrendszerének magyar eredetű rétegét illetően. A teljes hosszában hegy- és dombvidéki környezetben elhelyezkedő Ipoly vízvidékén kizárólag a *patak* köznév használatos a víznevekben, míg az alsó szakaszán síkvidéken haladó Garam mellékvizvei a *sár*, illetve *ér* lexemával állnak, és csak a szláv eredetű víznevek kiegészítő névrészeként szerepel a *patak* (2004: 109–110). Sokatmondóan egészíti ki e megállapítást az a megfigyelés, hogy a Garam vidékén a szláv eredetű neveket a magyar használók általában alakí változás nélkül

²³ GYÖRFFY ERZSÉBET a hegy- és dombvidékre szintén a *patak*-ot, a síkvidékekre pedig az *er*-et találja jellemzőnek (2011: 85–89).

²⁴ BÁBA BARBARA kutatásai alapján a *patak* földrajzi köznév használata általánossá válik, jelentésmezijén belül szinte egyeduralgó lesz. Ennek ellenére a magyar nyelvterület középső részén még a 14. század első felében sem adatolható, itt az *ér* köznév lett a kisebb vízfolyások általános elnevezése, illetve előfordul még ebben a szerepben a *víz* lexéma (2016: 64).

vették át, az Ipoly környékén viszont a szláv eredetű nevek szerkezetileg idomultak a magyar névrendszerhez (i. m. 125). Településtörténeti szempontból arra gondolhatunk, hogy míg az Ipoly dombvidékén az (ismeretlen) kezdetektől szlávok és magyarok együtt éltek, kétnyelvűség állt fenn, addig a Garam síkján nagyon kevés szlávot találtak eleink. Az alföldi nagy folyók árterületén rendkívül sűrű volt a vízhálózat, KÁLMÁN BÉLA az Árpád-korból 250 *ér*, *fok*, *sár* és *víz* lexémát tartalmazó, kétségkívül magyar névadást jelző víznevet tudott kimutatni (1967: 345–347). A magyar vízrajzi köznevek kizárólagos használata az alföldeken arra utalhat, hogy a magyarokkal nem vagy csak igen kis számban élhettek együtt szlávok a kérdéses területeken. KRISTÓ elemzése a szláv névadású víznevek kis számát kimutatva félreérthetetlenül jelzi tehát a szláv nyelvi szubsztrátum hiányát a magyar nyelvterület legnagyobb részén. KÁLMÁN BÉLA térképvázlata szemléletesen mutatja az *ér* és a *fok* köznevek elterjedésének szoros összefüggését a korai magyar nyelvterülettel, ugyanakkor a *patak* köznévjelentkezését elsősorban a szlávoktól is lakott vidékeken az Árpád-korban (lásd ehhez a 2. ábrát).

2. ábra. A magyar vízrajzi köznevek elterjedése az Árpád-korban
 (Forrás: KÁLMÁN 1967.)

A *patak* köznév tanúságához igen hasonlóan vall egy másik szláv eredetű földrajzi köznevünk is. A szláv eredetű *döbör* köznév a középkorban és az újkorban is térszínformát jelölt ’mélyedés, völgy, vízmosás’ jelentésben. Elterjedése a Kárpát-medencei magyar nyelvterület hegyvidéki részein arra utal, hogy a honfoglalás idején a helyi, késői ősszlávot beszélő népesség lehetett a forrása, ám később a szlovénből is átkerült délnyugaton (HOFFMANN 2014: 132). E köznév szóföldrajzi helyzete, használata az alföldeket övező hegyvidékeken szintén arra utal, hogy a helyi szláv lakosság lakóhelyei elsősorban nem az alföldeken kereshetőek.

7.2. A tájnevek tanúsága

Komoly súllyal esnek latba a nagyobb tájegységek nevei a névadók etnikai hovatartozása szempontjából. A kora Árpád-korban forrásainkban feltűnő tájnevek nem mutatnak túl nagy változatosságot. Legjellemzőbb a füves síkságok megnevezésére általánosan használt *Mező* földrajzi köznév volt, amelyek csak azt követően váltak igazán egy-egy tájegység tulajdonnévé, amikor kialakultak a ma is ismert kétrészes vagy képzővel ellátott nevek: pl. a Győr-Sopron megyei *Mező*, Komárom északi felén *Mező?*, *Mező(föld)*, a borsodi *Mező(ség)*, a bihari *Mező(ség)*, a békési, csanádi, aradi *Mező*, *Makszond-mező*, a krassói *Mező*, az erdélyi *Mező(ség)* (adataikat lásd Gy. 1: 735, 569, 493, 835, 163, Gy. 2: 564, Gy. 3: 306, 395, 469, 544). A homokos talajú tájakat *Homok* néven emlegették, a Duna-Tisza között Pesttől Csongrádig és Bodrogban is (pl. *Mező-homok*) (az adatokat lásd Gy. 1: 881, 696, Gy. 2: 322–323, KRISTÓ 2003a: 38–39, HA. 1: 87, HA. 2: 47, 50, 51, 53, 55). A nedvesebb, vízjárta réteket a *Sár* névvel illették, ilyenek Biharban és Békésben a *Nagy-sár* vagy *Szerep* (szláv!) és *Torda sara*, a bácsi Duna mentén a *Sár*, a *Bulcsú sara*, *Büke sara*, *Elő-Sár*, *Gönyű sara*, *Körtvély-sár*, *Közép-Sár*, *Mög-Sár*, *Nagy-sár*, *Sár[víz]*, *Sár töve* Fejérben, a *Sár*, *Sár vize*, *Sorok-sár* Soltban és Pestben (vö. Gy. 1: 569, 493, 201, Gy. 2: 322, JUHÁSZ D. 1988: 25, HA. 1: 66, 76, HA. 2: 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, HA. 4: 72). Ezek később több esetben az árterekre vonatkozó *rét* utótaggal bővültek (Gy. 1: 835, Gy. 2: 322). Igen jellegzetes tájnévadási mód volt még a folyók közötti területeknek a *-köz* utótaggal alkotott elnevezése, amelyek előtagjaként legtöbbször a kisebb folyók neve áll: pl. *Körösköz* (Békés, Bihar megye, HA. 1: 65, 78), *Kétjó köze* (Abaúj megye, HA. 1: 27), *Bőköz*, *Ormánköz* (Baranya megye, HA. 1: 44, 52), *Rábaköz*, *Tóköz* (Győr megye, HA. 2: 80, 81), *Cserőköz* (Heves megye, HA. 3: 24), *Füzegköz* (Krassó megye, HA. 3: 71), *Vágköz* (Komárom megye, HA. 3: 67), *Tormásköz*, *Vágköz* (Nyitra megye, HA. 4: 65, 66) (lásd ehhez még JUHÁSZ D. 1988: 15, KRISTÓ 2003a: 18–20). A hegyvidékeket is általában csak az *erdő* köznév jelölte, amelyek szintén csak később nyerték el egyedi elnevezésüket: *Zselicerdő*, *Bakonyerdő*, *Bükk-erdő*, *Vértéserdő*, *Piliserdő*, *Mátraerdő*, *Nagyerdő*, *Fekete-erdő*, *Igyfon [erdő]*, *Erdőhát*, *Fenyő-erdő*, *Süket-fenyőerdő*

(KRISTÓ 2003a: 36, Gy. 1: 40, 248, 570, Gy. 2: 207, 322, Gy. 4: 97, 325, 457, 460, HA. 1: 25, 26, 76, 78, HA. 2: 62, 63, 77, HA. 4: 57, 64). Csak néhány esetben ismerünk nagyobb területre értett egyedi tájneveket a korai időből: ilyenek a *Kemej*, *Nyír*, *Szilágy*, *Beszterce*, *Szörény*, *Somogy*, *Ormán* tájnevek (Gy. 1: 248, 569, KRISTÓ 2003a: 24, 39, 40–41, 49–50). Ezek háttérben vélhetően az adott táj olyan sajátossága áll, amely a nagy területű alföldekre általánosan jellemző felszíni formáktól, illetőleg növényzettől eltérő képet mutatott, amelyet a lakosság érzékelt.

Az egyező tájnevek használata a korai időben a lakosság kis mobilitásával magyarázható, nagyobb távolságú helyváltoztatást csupán a népesség csekély hányadának életmódja igényelt, így széles körben használt névalakok nemigen alakultak ki.²⁵ A népesség zömének földhöz kötött állapota, amely a tájnevek csekély változatossága mögött kereshető, jól egyeztethető a népesség döntő hányadának szolgarendőségével, illetőleg kötött szabadságával, mely utóbbi egy adott földbirtokhoz vagy közigazgatási egységhez elszakíthatatlanul kapcsolta az érintetteket. E jogi állapot manifesztálódhatott abban a jelenségben, hogy a későbbiekben többnyire éppen a megyenevek formálódtak nagytáj-nevekké (Szaláság, Bácska, Bihar) (JUHÁSZ D. 1988: 10, 24, 27). Ugyanakkor az éppen nagy mobilitást feltételező nomád életformának erősen ellentmond e névadási jelenség. Az elsőként latin nyelven 1075-ben, majd Anonymusnál már magyarul is feltűnő *Erdőelü* ~ *Erdély*, egységes nagytáj neveként csak a magyarban létezett, idegen megfelelőjéről nem tudunk, a magyarokhoz hasonlóan egész területén megtelepült románok a magyar eredetű *Ardeal* alakot használták a középkorban (Gy. 3: 99, 10. lj.) Ezzel szemben jól adatolt a román lakosságú, magyarul *Havaselve* ~ *Havasalföld* néven ismert Kárpátokon túli nagytáj román *Munténia* neve (KRISTÓ 2003a: 25–28, FNESz.).

Feltűnő, hogy idegen eredetű név alig jelentkezik a tájnevek sorában, ami azért meglepő, mert amennyiben létezett volna ilyen, kitűnően alkalmas lehetett volna a megkülönböztetésre a magyar névhasználók számára (vö. JUHÁSZ D. 1988: 14). Számos esetben, különösen a víznevek körében igazolható, hogy a magyarok átvették a már létező idegen neveket éppúgy, mint bárhol másutt az újonnan érkezők, bizonyosan tükörfordításra utaló neveket nem ismerünk. A különböző szláv népek esetében is jól adatolt a füves síkságok *polje* megjelölése (pl. *Turopolje*), de jellegzetesek az erdőt jelentő *suma* szóból alkotott tájnevek is a szláv nyelvekben (pl. *Sumava*, *Šumadija*) (FNESz. *Šumadija*). A Kárpát-medén-

²⁵ Az alföldek egészétől eltérő helyi természetföldrajzi jellemzők névadási szerepe némileg ellentmond KRISTÓ a nagy tájnevek hiányát a közrendűek szűk mozgásterével magyarázó felfogásának, hiszen a megkülönböztetés a természeti környezet eltérő mivoltának érzékelésével magyarázható csak. Talán az itt élőknek más tájegységekhez képest eltérő, mozgékonyabb életmódja kereshető a jelenség háttérben (KRISTÓ 2003a: 49).

ce belső területein azonban nincsen nyoma ilyen elnevezéseknek, az alföldek, domb- és hegyvidékek nevei döntő többségükben magyarok, a tájnevek között alig akad esetleg idegen névadásúnak tekinthető (pl. a talán török nyelvi *Ormán*) (FNESz.). Kis számban előfordulnak idegen eredetű köznevekből valószínűleg magyarok által adott nevek (pl. *Pilis*) (FNESz.). Jellegzetes a szláv nyelvekben is a folyók által közbezárt területek elnevezése az egyik érintett vízfolyásról (pl. *Međimūrje*) (FNESz. *Muraköz*), ám a magyar nyelvterületen belül nincsen nyoma víznevekből szláv képzéssel alkotott tájneveknek, ellenben tömegesen szerepelnek okleveleinkben a magyar névadású folyóköznevek nagyobb és kisebb területek megjelölésére egyaránt.

8. Összegzés

Véleményem szerint mindezekből arra következtethetünk, hogy a korai magyar nyelvterületen belül nagyobb, összefüggő területen élő szláv lakossággal aligha találkozhattak elődeink, csak kisebb szórványos szláv csoportok élhettek a zömében valószínűleg török nyelvű steppei eredetű őslakosság között. A szélső területeken azonban jelentős szláv népesség nyomai mutathatók ki már az avar kortól kezdve régészeti úton, majd az írott forrásokban megőrzött helynévanyag segítségével.

Irodalom

- ADAM. = SZENTPÉTERI JÓZSEF szerk. 2000. *Archeologische Denkmäl von Awarzeit in Mitteldonaubecken*. Budapest, Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae.
- ÁKÍF. = KRISTÓ GYULA szerk. 1999. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁRÁNY ATTILA 2004. Adalékok az Ákos-nemzetség bihari birtokainak településtörténetéhez. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica Tomus IX. Fasciculus 3*: 5–39.
- BENKŐ LORÁND 1997. A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 163–176.
- BÓNA ISTVÁN 1968–1969. Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. *Archaeologiai Értesítő* 95–96: 115–120.
- BÓNA ISTVÁN 1993. Daciától Erdőlvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 61–98.

- BÓNA ISTVÁN 1996. Régészetünk és a honfoglalás. *Magyar Tudomány* 1996/8: 927–936.
- BÓNA ISTVÁN 1999. Gottfried Schramm: Egy gát átszakad = Ein Damm Bricht. *Századok* 133/1: 184–186.
- CAH. = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Compositus GEORGIUS GYÖRFFY. Budapest, Balassi Kiadó. 1994.
- DRÓTOS ESZTER 2009. *A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek az ómagyar kor helyneveiben*. Kézirat. Szakdolgozat. Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- ÉRSZEGI GÉZA 1994. *Szent Adalbert*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28–29.
- ÉRY KINGA 1982. Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 5: 35–85.
- ÉRY KINGA 1993. Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről. In: LÖRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 45–47.
- ÉRY KINGA 1994. A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 217–224.
- FNESZ. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975. Kaposvár az Árpád-korban. KANYAR JÓZSEF szerk. *Város-történeti Tanulmányok*. Kaposvár, Városi Tanács. 63–73.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1984. Honfoglalás és megtelepedés. A kalandozások kora. Államszervezés. Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. A magyar állam megszilárdulása. In: *Magyarország története I*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 575–1006.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Patak. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA szerk. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 664–673.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Kézirat. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2011. Dunaföldvár régi *Zemony* nevééről. In: CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ szerk. *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*.

- Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék. 153–159.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. Egy elfeledett földrajzi köznévi nyomában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10*: 119–138.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017a. Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai. *Történeti Földrajzi Közlemények 5*: 47–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017b. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER–VÖRÖS FERENC szerk. „...ahogy a csillag megy az égen...”. *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely, Savaria University Press. 137–150.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok 150*: 257–318.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Az 1109. évi veszprémvölgyi ítélettel néhány alapkérdéséről. *Magyar Nyelv 108*: 51–72.
- HOLUB JÓZSEF 1963. *Zala megye középkori vízrajza*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács VB.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JUHÁSZ PÉTER 2016a. Morávia és a honfoglaló magyarok. In: HAFFNER TAMÁS–KIS KELEMEN BENCE–DR. KOVÁCS ÁRON szerk. *II. Fiatalok Európában Konferencia. Pécs, 2015. november 13–14. Tanulmánykötet*. Pécs, Sopianae Kulturális Egyesület. 250–263.
- JUHÁSZ PÉTER 2016b. Levedia és Atelkuzu: időrend és földrajzi hely. In: DR. KERESZTES GÁBOR szerk. *Tavaszi Szél 2016 konferencia. Bp. 2016. április 15–17. Tanulmánykötet*. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége. 390–400.
- JUHÁSZ PÉTER 2017a. A 9–10. századi magyarság életmódjáról. Írott forrásaink tanúsága. In: *A IX. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17–19.) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 237–261.
- JUHÁSZ PÉTER 2017b. Egy legenda nyomában. Priwina és Kocel. In: DR. KERESZTES GÁBOR szerk. *Tavaszi Szél 2017 konferencia. Miskolc 2017. március 31. Tanulmánykötet III*. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége. 444–454.
- JUHÁSZ PÉTER 2017c. Kortársak a honfoglalók eredetéről. In: In: HAFFNER TAMÁS–KIS KELEMEN BENCE–DR. KOVÁCS ÁRON szerk. *III. Fiatalok Európában Konferencia. Pécs, 2015. november 4–5. Tanulmánykötet*. Pécs, Sopianae Kulturális Egyesület. 114–131.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. Helynévkutatás és szóföldrajz. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. *A magyar nyelv története és rendszere*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó. 344–350.
- KISS, ATTILA 1977. Avar Cemeteries in County Baranya. In: I. KOVRIG szerk. *Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Térképmelléklet.

- KISS ATILLA 1983. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. In: DIENES ISTVÁN szerk. *Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. Térképmelléklet.
- KISS, ATTILA 1985. Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: WOLFRAM, HERWIG–SCHWARCZ, ANDREAS–FRIESINGER, HERWIG–DAIM, FALKO szerk. *Die Bayern und ihre Nachbarn.* Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften. 217–380.
- KISS GÁBOR–KUSTÁR ÁGNES–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 1999. A sorokpolányi kora-Árpád-kori temető és település etnikuma. In: S. PERÉMI ÁGOTA szerk. *A Népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai. Veszprém. 1997 nov. 28–30.* Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum. 179–204.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. 1994. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994. *Visegrad.* In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 731.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938/2000. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472. Reprint kiadás: Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, Lucidus kiadó, 2000.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944/2001. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313. Reprint kiadás: Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, Lucidus kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2017. A helynevek történeti forrásértékének kérdéséhez. A történeti helynevek mint az etnikai rekonstrukció forrásai. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 201–209.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA 1982. A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. *Ethnographia* 93: 463–474.
- KRISTÓ GYULA 1983. Az -*egyház(a)* utótagú helynevekről. In: KRISTÓ GYULA, *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 450–455.
- KRISTÓ GYULA 1984. A korai feudalizmus (1116–1241). In: SZÉKELY GYÖRGY–BARTHA ANTAL szerk. *Magyarország története II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1007–1416.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 1994. *Az Árpádok.* In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 60–66.
- KRISTÓ GYULA 1995a. *A magyar állam megszületése.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged.

- KRISTÓ GYULA 1995b. Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: KOVACSICS JÓZSEF szerk. *Magyarország Történeti Demográfiája I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. 42–95.
- KRISTÓ GYULA 1996. *Magyar honfoglalás — Honfoglaló magyarok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- KRISTÓ GYULA 1997. A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *Magyar Nyelv* 93: 129–135.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003a. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ GYULA 2003b. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- KRISTÓ GYULA–WEHLI TÜNDE 1994. *cseh-magyar kapcsolatok*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 149–150.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1986. Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–408.
- MAKSAI FERENC 1940. *A középkori Szatmár megye*. Budapest, Stephaneum Nyomda.
- MÉSZÁROS ANDOR 2006. *A közép-európai népek kultúrája IV. Bevezetés a régi cseh irodalomba és kultúrába*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK.
- MIKESY SÁNDOR 1940. *Szabolcs vármegye középkori víznevei*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- MILLEKER BÓDOG 1915. *Délmagyarország középkori földrajza*. Temesvár, Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat.
- MOÓR ELEMÉR 1970. A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–50.
- NÓTÁRI TAMÁS 2000. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *Aetas* 15: 93–111.
- OLAJOS TERÉZ 1969. Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16: 87–90.
- OLAJOS TERÉZ 2001. *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- PAIS LÁSZLÓ 1941–1942. A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. *A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941–1942*: 68–114.
- PÓCZOS RITA 2003. A Sajó víznevrendszerének nyelvi rétegei. *Magyar Nyelvjárások* 41: 487–496.

- PÓCZOS RITA 2004. A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 105–127.
- PÓCZOS RITA 2006. Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2*: 87–105.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 77–92.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 1996. Régészeti adatok Heves megye 10. századi történetéhez. In: WOLF MÁRIA–RÉVÉSZ LÁSZLÓ szerk. *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 255–273.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2015. A régészeti hagyatékok és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények). *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 45–54.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA 1993. Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. In: LŐRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 101–109.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1997. Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 49–60.
- SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk. *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapest, 1937–1938.
- B. SZABÓ JÁNOS 2004. Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába: In: BALOGH LÁSZLÓ–KELLER LÁSZLÓ szerk. *Fegyveres nomádok. nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged. 2002. szeptember 9–10*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Budapest, Balassi Kiadó. 124–138.
- SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 1993. Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: LŐRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 227–235.
- SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 1998. *Az avar történelem forrásai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, Balassi Kiadó.
- SZENTPÉTERI JÓZSEF 1997. Az avar népesség továbbélése a 9–10. században. *Éle-tünk 35*: 76–83.
- SZÖKE BÉLA MIKLÓS 1979. A Kárpát-medence a magyar honfoglalás előestéjén. *Valóság 27*: 1–12.

- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1980. Zur Awarzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 181–191.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1993. A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: LŐRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 33–43.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1994. A Kárpát-medence a 9. században. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 77–84.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1996a. A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: FÜLÖP ÉVA MÁRIA–KISNÉ CSEH JULIANNA szerk. *Magyarok Térben és Időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia Tatabánya–Esztergom, 1996.05.28–31.* Tudományos Füzetek 11. Tata, Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet. 73–103.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1996b. Plaga Orientalis. A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglaló őseink*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 11–43.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–58.
- TAKÁCS MIKLÓS 1997. A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről. *Századok* 131: 168–215.
- TEKE ZSUZSA 1994. olaszok. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 505.
- TOMKA PÉTER 1975. Avar kori régészetünk orientalisztikai vonatkozásairól. *Keletkutatás* 1974: 179–184.
- TOMKA PÉTER 1983. Avarok a Kisalföldön. In: SZOMBATHY VIKTOR szerk. *Régészeti barangolások Magyarországon*. Budapest, Panoráma Kiadó. 124–169.
- TOMKA PÉTER 1994. 9. századi népesség a Kisalföldön. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 99–107.
- TOMKA PÉTER 1997a. A IX. század régészete és a magyar ethnogenezis. In: Cey-Bert Gyula, R. [et al.] szerk. *Honfoglalásunk és előzményei. A tizenegyedik magyar őstörténeti találkozó és ötödik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Tapolca, 1996.* A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Kiadványa. Budapest–Zürich. 104–107.
- TOMKA PÉTER 1997b. Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35: 68–75.
- TÓTH ENDRE 1991. A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 36: 101–107.
- H. TÓTH IMRE 1994. *tótok*. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 681–682.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VAJAY SZABOLCS 1967. Géza nagyfejedelem és családja. In: KRALOVÁNSZKY ALÁN szerk. *Székesfehérvár évszázadai I.* Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága. 63–100.

- VÉKONY GÁBOR 1986. A Frank Birodalom délkeleti határvédelmének kérdéséhez. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 2*: 43–75.
- WOLF MÁRIA 1994. A Felső-Tisza vidék 9. századi szláv emlékei. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 124–128.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat. 33–45.

On Hungarian–Slavic Cohabitation in the Early Arpad Era

In Hungarian scholarly publications the Hungarian Conquest has traditionally been perceived as a process concluding major changes in the population of the Carpathian Basin. Most recent research has made use of various archaeological, historical and anthropological data that prove that the descendants of the Avar population in the Carpathian Basin continued to live here during the 10th to 13th centuries as well. The lack of written sources from 10th-century Hungary and their relatively low number from the 11th and 12th centuries illustrate the difficulty Hungarian historians had to face when using place names as sources. In the field of history, Gyula Kristó reacted to this and formulated important statements on the relationship between the newly-arriving Hungarians and the earlier population. He attempted to estimate the ratio of the Hungarians and the indigenous population, who used—in his opinion—Slavic and Turkish languages. Kristó, contrary to the opinions held earlier, concluded that the Slavic and Hungarian population represented almost the same proportion, with a Slavic majority in the 11th-century Carpathian Basin.

In this paper I investigated the possible interpretation of place names from the point of view of their ethnic relevance, underlined by archaeological data. The investigation of the archaeological sites of the Carpathian Basin from the 6th–12th centuries provides an opportunity for the establishment of the chronology of the formation of the Avar-Turkish, Slavic and Hungarian settlements. This method provides a tool for discussing Kristó's statements.

The famous Hungarian historian with outstanding achievements in research on Hungarian place names used different methods to define the ethnic relevance of place names. The names of the largest group of the early (11–12th century) Hungarian settlements originate from personal names without formants. The majority of these personal names (ignoring Latin names) have Slavic and Turkish origins, and the rest are Hungarian, German, etc. Although the earlier literature took into consideration naming with nomadic origins only in Turkish and Hungarian practice, according to Kristó we must consider name giving of the indigenous people, in this layer, in the next two centuries as well after the Hungarian Conquest. Kristó interpreted all early (11–12th century) settlement names using this method. A major argument against this method involves the unknown beginnings of using personal names of Slavic and Turkish origin by Hungarians that may had begun one and a half century before the first recorded place names. Besides this, we are aware of only a few enclosed areas from the 11th and 12th centuries where we know about the settlement name system. All other settlement names are located scattered in the Carpathian Basin.

It is conspicuous that the Slavic settlement names we are aware of from the 11th to the 13th centuries are located mainly in those regions where Slavic

archaeological sites from 6–9th centuries have also been found. In the central area of the Carpathian Basin, the lowlands, where almost exclusively Hungarian, maybe Turkish-origin settlement names are found, there are the archaeological sites of non-Slavic populations of the Avar Age.

Besides these, a large Slavic colonization may be documented in the 11th–13th century charters, which is reflected in the settlement names, too. In this period some settlement name systems are also well recognizable, which originate from Czech and Polish personal names in the inner parts of Medieval Hungary. The close relationship between Czech, Polish and Hungarian dynasties is well documented from this age, which resulted in significant Slavic colonization in the areas donated to Slavic princes and noblemen.

I concluded that in the central plains of the Carpathian Basin the earlier Avar-Age Turkish population assimilated into the newly-arriving Hungarian population. At the time of the Hungarian Conquest, the Slavic population remained mainly in its earlier areas, on the outer hill region of the Carpathian Basin. The smaller part of the Slavic population, in the inner parts, assimilated with the Hungarians. All the other known Slavic groups arrived in the inner parts of Medieval Hungary in the 12–13th centuries. The population of the Carpathian Basin at the time of the Hungarian Conquest did not have a Slavic majority. The population mainly used some Turkish idioms and besides these there were some small Slavic groups and we can also consider Turkish–Slavic bilingual groups.